

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Кваліфікаційна робота

магістра

на тему **Особливості формування духовності майбутнього вчителя в умовах
вищої школи**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0119-з
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки
освітньої програми Педагогіка вищої школи
К. Ю. Черняк

Керівник доцент кафедри педагогіки та
психології освітньої діяльності,
доцент, к.пед.н, Голованова Т.П.

Рецензент старший викладач кафедри
педагогіки та психології освітньої діяльності,
доцент, Турбар Т. В.

Запоріжжя

2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	11
1.1. Проблеми формування духовності в педагогічній науці України.....	11
1.2. Духовність та духовні потреби молоді: визначення та сутність.....	18
1.3. Духовні цінності та духовне здоров'я – визначення та сутність.....	27
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ.....	38
2.1. Формування духовності у курсі «Філософія».....	38
2.2. Формуванні духовності у курсі «Етика	54
2.3. Формування духовності вчителя у курсі «Естетика».....	66
2.4. Формування духовності вчителя у курсі «Валеологія».....	80
ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92

ВСТУП

Нова соціально-культурна реальність як визначальний чинник духовного розвитку молоді України. Проаналізувати фактори формування духовності майбутнього вчителя в системі віщої школи, зрозуміти характер змін у духовному світі молоді, неможливо без звернення до тих радикальних перетворень, які відбулися в Україні у два останні десятиліття. Перехідний період, який протікає в Україні досить складно, позначений суперечливими змінами в системі культури, характеризується кризовими явищами, новим вектором розвитку суспільства.

В Україні відбуваються зміни модернізаційного, постмодернізаційного характеру, при цьому частина процесів залишається відносно незмінною. Більшість дослідників вважають за необхідне вживати щодо української культури поняття «соціокультурна трансформація», яка має системний характер і відображає світові процеси глобалізації й універсалізації.

В цілому в Україні у період незалежності складається особлива соціальна і культурна ситуація, яка породжує нову соціокультурну реальність, у якій знаходять відображення зазначені вище процеси, в тому числі традиціоналізація.

Як відображення соціальної дійсності, нова соціокультурна реальність характеризується новими відносинами між людьми у сфері культури, новими умовами (в тому числі й матеріальними) її розвитку, особливою системою цінностей, норм і принципів, культурних потреб і засобів їх задоволення. За визначенням Л. Іоніна, у перехідний період відбувається культурний розрив, втрата традиційних опор існування і суспільства, і людини, перехід від моностилістичної (соціалістичної) до полістилістичної культури. Зазначені характеристики зливаються з урбанізацією, розвиненістю засобів масової комунікації, динамічністю, інноваційністю, індивідуалізацією та ін.

В Україні як суспільстві, яке «наздоганяє», співіснують традиційне,

посттрадиційне і модерне з певною відносною незалежністю культури. У результаті поступового переходу України до інформаційного суспільства культура стає все більш універсальною. Пропоноване поняття «соціокультурна реальність» дозволяє розкрити стан духовності, соціокультурної сфери.

Нова соціокультурна реальність проявляється у зміні соціальних орієнтацій та ідеалів, в «переоцінці цінностей», подоланні заідео-логізованості культури, новому соціальному виборі розвитку суспільства і культури. Конфлікт цінностей, який обумовлюється протистоянням інтересів, породжує феномен «розколотої особистості», що характеризується суперечливістю та невідповідністю між її переконаннями і поведінкою. Для сучасного періоду характерним є особливий акцент на особистісному факторі, який починає набувати все більшого значення. На зміну соціалістичному принципу колективізму приходить особистісний принцип.

Перехідний період позначений радикальною зміною статусу, ролі та функцій національної культури, яка поступово стає якісним стрижнем формування національної свідомості.

Культурна трансформація, створюючи нові умови попиту і пропорції щодо культурних послуг, пробуджує нові духовні потреби, створює умови для реалізації раніше блокованих духовних запитів. Формуються умови для розвитку сучасних авангардних напрямів культури. Зростає роль недержавних форм задоволення культурно-дозвіллевих потреб молоді.

У сучасних умовах починає відновлюватись роль релігії у духовному контексті культурного середовища, розширюються і збагачуються новими барвами функції релігії в умовах становлення духовного життя, зростає її вплив на мораль суспільства.

Сучасна культурна реальність в Україні характеризується зростанням впливу засобів масової інформації, особливо телебачення, що хоч і є проявом поступу модернізаційних процесів, однак супроводжується й поширенням масової культури невисокого і зовсім низького рівня.

Загострення соціальних проблем нерідко призводить до використання

культури як засобу виживання і способу знайти себе в системі певної субкультури. Вона постає таким культурним комплексом, за допомогою якого кожна молода людина реалізує свою соціально-культурну ідентифікацію і який дає їй змогу відчувати себе сучасною та знайти спосіб особистісної самореалізації, у тому числі й у формах національної культури. У цьому руслі відбувається виділення субкультур, які духовно диференціюють молодь, впливають на їх ставлення до світу, до культури і мистецтва. Відбуваються суттєві зміни у молодіжній субкультурі, якій в останні роки присвячується широке коло наукових праць.

Духовне зростання молоді ускладнюється відсутністю чіткого соціального вибору держави. Переважаюча орієнтація на матеріальний успіх як особливу цінність (не без засвоєння західних стандартів) породжує психологію сподівання легкого, не обтяженого працею успіху, споживацький стиль життя окремих груп дітей та молоді. Споживацькі установки все більше поширюються на спосіб життя, культуру, критерії і оцінки. У такій гострій ситуації важливою є глибша характеристика основних умов та факторів формування духовності молоді на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Актуальність дослідження. Нові соціально-політичні умови, що виникли в процесі формування демократичного суспільства, спричинили трансформування суспільної свідомості. Демократичні процеси створили відповідні можливості для національно-культурного відродження української нації, котре тісно пов'язане з її духовним оновленням. Поширеними стали терміни «духовність», «духовне життя», «духовна культура», «духовні потреби», «духовні цінності», «духовне здоров'я». Однак національно-специфічне трактування духовності було зовсім вилучено із системи освіти радянських часів, що негативно позначилося на вихованні декількох поколінь українців.

З огляду стратегії розвитку сучасної освіти найближчих років у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») окреслено найважливіші принципи реформування всієї системи освіти, а саме: а)

гуманізації освіти, призначення якої формувати в свідомості молоді цілісний науковий світ, розвивати їхню духовність і творче мислення; б) національної спрямованості освіти, її гармонійного поєднання з національною історією і народними традиціями; в) неподільності навчання і виховання, їхньої органічної єдності як одного з найважливіших важелів економічного і політичного розвитку суспільства.

Актуальність теми дослідження полягає також у необхідності формувати нові засади духовності вчителя в системі вищої педагогічної освіти, так як стара система цінностей значною мірою припинила своє функціонування. Сьогодні актуально активне звернення вітчизняної педагогічної науки до духовних цінностей як скарбниці духовної культури людства.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки ґрунтовно досліджено теоретичні методологічні підходи ціннісне орієнтованої освіти особливості та закономірності процесу формування духовності у сучасній освіті (А. Ахматов, І. Барановський, А. Богуш, О. Вишневський, О. Гуменюк, П. Ігнатенко, Г. Майборода, М. Марчук, О. Кретьова, Л. Крицька, О. Кобрій, В. Патійчук, Е. Помиткін, С. Стельмащук, В. Струманський, Н. Філіпенко, О. Шаповал); теоретичні методологічні підходи ціннісне орієнтованої освіти (І. Бех, В. Бутенко, Г. Майборода, І. Матюша, О. Кретьова); особливості та світоглядні засади християнства (В. Горський, А. Бичко, М. Марчук, Л. Мазур, В. Петрушенко); концептуальні підходи трактування духовно-онтологічної єдності цінностей науки, мистецтва, релігії (А. Анатійчук, Т. Борозенець, В. Зінченко, П. Ковалів, Є. Косевич, О. Петруня, Б. Юрков).

Мета дослідження – визначити та проаналізувати процес формування духовності майбутнього вчителя в умовах вищої школи.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретичні основи формування духовності в педагогічній науці України.
2. Розкрити сутність термінів «духовність», «духовні потреби», «духовні цінності», «духовне здоров'я».

3. Проаналізувати процес формування духовності майбутнього вчителя в курсах «Філософія», «Етика», «Естетика» та «Валеологія» в системі вищої педагогічної освіти.

Об'єкт дослідження – процес формування духовності майбутнього вчителя в умовах вищої школи.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування духовності в системі вищої педагогічної освіти.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**:

– теоретичні: вивчення, аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури та навчально-методичних джерел із проблеми дослідження, прогностичні (експертне оцінювання) – для розроблення формування духовних цінностей молоді,

– емпіричні: діагностичні (анкетування, опитування, інтерв'ювання, бесіди), статистичного оброблення результатів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– визначено, теоретично обґрунтовано, педагогічні умови ефективного формування духовності майбутнього вчителя як цілісного утворення;

– виокремлено й обґрунтовано критерії та рівні сформованості духовності майбутнього вчителя молоді в умовах вашої школи.

Результати дослідження можуть бути використані в організації навчально-виховного процесу в системі вищої педагогічної освіти. вчителями середніх загальноосвітніх шкіл, а також у процесі післядипломної освіти. Наше дослідження не вичерпує всіх проблем, пов'язаних з формуванням духовності молоді в навчально-виховному процесі, однак є перспективним для майбутніх досліджень.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ В ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Проблеми формування духовності в педагогічній науці України

Теорія, методологія й методика формування духовності особистості розроблялась й обґрунтовувалась в працях українських філософів, освітніх діячів, педагогів та психологів Г. Сковороди, П. Юркевича, О. Духновича, К. Ушинського, С. Гогодського, С. Русової, І. Огієнка, Г. Ващенко, Я. Яреми, інших.

У своїх пошуках вони спиралися на погляди передових європейських вчених, зокрема А. Дістервега.

Кожна людина, як відзначав А. Дістервег, знаходить у своєму народженні на світ своє оточення, свій народ, серед якого їй призначено жити і принаймні вже виховуватися на певному ступені культури, яка повинна розглядатися як наслідок, залишений предками, як результат їх історії і всіх факторів, що на них доливали. На основі цих аргументів обґрунтовується А. Дістервегом один із принципів культурно-національної відповідності в навчанні й вихованні молоді.

У праці «Три замітки про педагогіку і прагнення вчителів (До чого прагне педагогіка, якою вона повинна бути і в чому її завдання?)» А. Дістервег означає, що виховання має справу:

- з окремою істотою, з індивідумом, наділеним людськими задатками;
- з індивідумом, що належить до певної нації, наділеним національними особливостями;
- з членом всього людства.

Тому педагогіка повинна:

- рахуватися з індивідумом і формувати його відповідно до природних

особливостей;

- робити це у відповідності до своєрідності тієї нації, до якої належить індивідуум;

- виховувати його відповідно до загальнолюдських цілей;

- знайомити з національним характером і формувати його.

Звідси випливають такі завдання: у процесі виховання необхідно зосередити увагу на врахуванні індивідуальних особливостей дітей. По-друге, важливою передумовою успішного виховання є забезпечення національного виховання в школі, формування духовності, характеру й національної самосвідомості учнів.

Кожна нація, підкреслює видатний педагог, має свої особливості, (умовлені природою та історією, свій духовно - національний дух. Вона володіє тільки одним національним життям, що визначається вільним розвитком і діяльністю національного духу або зумовлюється її особливостями, національним принципом, національною самостійністю і свободою.

А. Дістервег стверджував, що національна школа й національна система виховання повинні включати в себе й орієнтацію на загальнолюдські цінності. Оскільки у кожному індивідуумі, у кожній нації повинен бути вихований спосіб думок, що іменується гуманністю; це – прагнення до благородних загальнолюдських цілей. Перший її щабель – повага до іншої особистості та її особливостей; другий - сприяння її людським і національним цілям на основі взаєморозуміння і згоди; третій – об'єднання з нею й усіма націями земної кулі для досягнення загального призначення людства, встановленого Богом.

Орієнтація А. Дістервега на загальнолюдські цінності зумовлена тим, що вищі духовні та культурні цінності всіх народів світу мають єдині високогуманні критерії, які випливають із загальнолюдських інтелектуальних, естетичних, морально-етичних ідеалів і принципів. Не оволодівши здобутками світової культури та цивілізації, народ приречений на самоізоляцію, духовну обмеженість, застиглість.

Погляди Г. Сковороди на навчання й виховання є цілісною системою,

побудованою на принципах природовідповідності індивідуальним нахилам особистості, самопізнання й пізнання світу. На той час це була нова філософія освіти в Україні. Пізнання світу, за Г. Сковородою, - це пізнання себе, а значить — пізнання історії свого народу. Філософ закликав молодь формувати таку рису характеру, як чистосердечність, бо вона є спокійне в душі дихання і віяння Святого Духа. Ця риса характеру розкривається в таких вищих моральних цінностях особи, як доброзичливість, незлобливість, лагідність, ширість, добропорядність, оптимізм, бадьорість тощо.

Філософія Г. Сковороди про «внутрішню людину» знайшла своє відображення в педагогіці С. Гогоцького. У праці «Краткое обозрение педагогики», або, як він її називає, «Науки виховуючої освіти», професор С. Гогоцький розглядає зміст понять «виховання», «духовне й моральне» виховання, веде мову про навички й дисципліну. На його думку, кожна жива істота повинна відстоювати свою індивідуальність на вищому рівні індивідуального життя. «Філософський лексикон» С. Гогоцького містить значну кількість статей, що стосуються проблем моралі («Мораль», «Благо», «Добро», «Іло», «Обов'язок», «Гідність», «Ідеал», «Воля», «Свобода», «Свобода волі»).

Одним із перших дослідників української ментальності, духовного світу українців був П. Юркевич. Саме йому належить розробка цілісної концепції «філософії серця». У своїй праці «Серце і його значення в духовному житті людини» вчений пише, що саме в серці людини лежить основа того, що уявлення, чуття й поступування виявляють особливість, яка проявляється в її туші, в серці людини зароджується такий особистий, приватно призначений напрямок, притаманний тільки цій людині, а не взагалі людині, як духовній істоті. Із цієї чуттєвої сфери й походить воля людини.

П. Юркевич, узагальнюючи власний досвід педагогічної діяльності, вважає, що основним у розвитку особистості є формування душі, волі та її характеру. У щоденнику від 4 лютого (1858 - 1860) він записав, що людина мусить бути собою і певною особистістю, що не розчиняється в загальному, і

при цьому вона повинна залишатися людиною - це означає відображати в собі, у своїй індивідуальності загальнолюдську природу.

Виховання дітей на загальнолюдських і національних традиціях, глибоке усвідомлення національної належності до своєї родини, роду, етносу, гордості та духовні надбання українського народу важливі педагогічні цілі О. Духновича.

К. Ушинський зазначає, що ідеал у кожного народу відповідає його характерові, визначається його суспільним життям, формується разом з його розвитком. Будучи українцем, К. Ушинський пишався своєю національною належністю й палко відстоював природне право кожного народу мати індивідуальні особливості. По-друге, важливою передумовою успішного виховання є забезпечення національного виховання в школі, формування духовності, характеру й національної самосвідомості учнів.

Кожна нація, підкреслює видатний педагог, має свої особливості, умовлені природою та історією, свій духовно - національний дух. Вона володіє тільки одним національним життям, що визначається вільним розвитком і діяльністю національного духу або зумовлюється її особливостями, національним принципом, національною самостійністю і свободою.

У педагогічній спадщині С. Русової важливим є наголошення на негативах національного характеру, які вимагають найпильнішої уваги педагога: -індивідуалізму, слабким громадським інстинктам. Підкреслюючи, що сам по собі індивідуалізм не є негативним, він якраз дозволяє особистості найкраще розвинути природні нахили, С. Русова, як педагог, застерігає від його крайніх проявів - проявів сепаратизму. Методичні й теоретичні принципи побудови національної освіти, опрацьовані С. Русовою, мають велике значення і з період становлення Української держави та її системи національної освіти.

Актуальним на сьогодні є використання творчого доробку Івана Огієнка. У своїх педагогічних працях він визначав конкретні шляхи та засоби формування національної свідомості підростаючого покоління, серед яких чільне місце посідає використання виховного потенціалу народної педагогіки й

психології, окрема народних традицій.

Спираючись на вироблену впродовж тисячоліть своєї рідної культури українців, що віддзеркалює багатовіковий досвід взаємин з іншими людьми, І. Огієнко викладає своє розуміння значення культурно-історичних цінностей, їхнього впливу на процес виховання в праці «Книга нашого буття па чужині», яку сучасники називали «національним катехізисом», «правдомовним підручником нашої поведінки», «неоціненним духовно-національним скарбом, якого особливо тепер потребує прагнення душа українця». У працях педагога відбулося розуміння української ментальності сучасними йому дослідниками, які відзначали (як прикмету нашої національної вишесті) «пристрасну чутливість українців» (В. Липинський), «артистизм української вдачі» (Д. Чижевський). Це не могло не відбитися на концептуальному підході вченого до розуміння проблеми формування національної свідомості й духовності. І. Огієнко підкреслював, що могутнім і впливовим чинником формування в молоді уявлення про українську ментальність в умовах сучасної системи освіти може стати вивчення усної народної творчості, величезний виховний потенціал якої давно вже здобув високу оцінку й знайшов широке використання в народній педагогіці. Зразки українською фольклору – це унікальний матеріал для дослідження української ментальності, адже в казках, піснях, легендах і переказах подано найбільш широкі узагальнення національних психічних типів, показано становлення та історичний розвиток основних педагогічних принципів нашого народу.

Творчі пошуки педагога, його своєрідне бачення проблем виховання національної свідомості, морально-духовних якостей привели до переконання, що, коли не виховувати любові до всього рідного, не можна вести мову про соціально зрілу, «повновартісну» особистість. А цей процес включає і щирі мамину пісню, і батькову іграшку, і бабусину казку, що вчить захищати добро й ненавидіти зло, і дідусеву бувальщину та загадку, які розвивають кмітливість і розум. Тільки тоді дитина відчуває кровну спорідненість зі своїм етносом, зрозуміє його ментальність.

Формування особистості знайшло своє відображення й у педагогічній спадщині Г. Ващенка. Аналізуючи український характер, вчений-педагог виділяє серед позитивів багатство, красу й силу почувань, чемність, гостинність, високу моральність, мужність, благородство, високе почуття власної гідності, повагу до чужої гідності. Та поряд з цим називаються й негативи: споглядальність, інертність, нерішучість, індивідуалізм. Відсутність високої життєвої мети породжувала дріб'язковість характеру, такі питомі риси українського національного характеру, як самоповага, волелюбність, нівелювалися.

Однак це є неможливим без мети, високого й благородного ідеалу. Найголовніша мета створеної ним педагогіки - виховання свідомих патріотів своєї землі й нації як основи могутності України. Учений подає чітку систему формування патріотизму: від стихійної любові через введення дитини в світ рідної природи й культури, виховання поваги до людей, до свідомої любові через знайомство з історією, зрозуміння морально-етичних понять, практичну діяльність. В основу виховання української молоді професор Г. Ващенко ставить виплекані протягом віків загальнолюдські й національні цінності, головними серед яких є моральний закон творення Добра й боротьби зі Злом, визнання Правди й побудова справедливого ладу.

До питань формування особистості звертається й В. Сухомлинський. У працях «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину» знаходимо цілісну систему поглядів на народознавчі й, зокрема, народно педагогічні засади змісту вищої освіти. Він назвав освіту святинею й надією, духовною колискою народу, а народ - живим, вічним джерелом педагогічної мудрості. Гармонійний розвиток особистості необхідно здійснювати в лоні рідної материнської мови, природи, праці, історії України, національної культури з поступовим прилученням до загальнолюдських цінностей.

Особливу увагу вчений акцентував на необхідності ввести й спеціально виділити в змісті освіти матеріал, спрямований на виховання справжнього

духовного культу Матері, характерного для українського етнокосмосу почуття любові матері до дитини й дітей до матері як першооснови морально-етичного, емоційно-естетичного та інтелектуального розвитку особистості. З великою тривогою говорив В.Сухомлинський про те, що школа багато дає знань про навколишній світ і зовсім мало про саму людину, без чого неможливе свідоме самовизначення особистості. Юнаки й дівчата досконало повинні знати самих себе, власний духовний світ, виховувати моральні якості.

На запитання «Що найголовніше в педагогічній праці?» В. Сухомлинський без вагань відповідає: «Знати дитину» («На нашій совісті людина»). Головне ж, підкреслює учений, проникнення педагога в духовний світ дитини: «Виховувати - це насамперед знати дитину, а щоб знати – треба постійно бачити, вивчати. Без знання дитини, без глибокого розуміння всієї складності явищ, які відбуваються в її душі, виховання стає сліпим і тому беззмістовним». У цій же статті читаємо: «Немає двох юнаків, однакових за мисленням, за сприйманням навколишнього світу, за індивідуальними особливостями розуму, волі, характеру, кожна дитина – це особливий, неповторний світ. Виховати особистість, сформувати душу людини можна, тільки зрозумівши цей світ, пізнавши всі його тайники».

Формування волі, сили духу нерозривно пов'язане з виховання мужності. Закони виховання мужності. Мужньою може стати лише та людина, яка навчилася не жаліти себе, не заявляти про свої болі, бути стійкою і терплячою, володарювати силою духу над слабостями тіла, переборювати страх, почуття невпевненості, дорожити своєю гідністю, захищати менших і слабших, ненавидіти мерзенне й негідне, бути активною в житті.

Серед умов розвитку духовно багаті особистості, факторів, які сприяють цьому процесові, вчений важливу роль відводив художній літературі, яка допомагає особистості пізнати саму себе, сформувати свій моральний ідеал. Література повинна навчити жити, утверджувати в душі людини добро і красу, дати відповіді на її найболючіші питання: для чого я живу на світі? Що я залишу після себе? У чому сенс життя? Яким є мій ідеал? Однак література -

предмет особливий, підкреслював В. Сухомлинський. «Вирішальне значення має слово вихователя поштовх, стимул, який розкриває моральну красу. Без цього поштовху книжки, як і велети, сплять на полицях бібліотечних».

Педагоги відзначають, що розвиток особистості молоді – це складний динамічний процес, який відбувається в часі й просторі й передбачає: формування високих інтелектуальних сил, моралі на засадах позитивних загальнолюдських якостей, підготовку до творчої праці в суспільстві та виконання функції громадянина незалежної держави.

Процес морального розвитку особи – це не просто вдосконалення певних моральних якостей, а їх ієрархізація за ступенем суспільної цінності. Усе значимішим для формування моральної вихованості визнається здатність молоді до адекватної оцінки й вибору відповідної поведінки на основі усвідомлення співвідносної значимості окремих моральних принципів.

1.2. Духовність та духовні потреби молоді: визначення та сутність

Духовність надає особливого смислу життю окремої людини. Саме у ній людина шукає і знаходить відповіді: навіщо вона живе, яке в неї призначення в житті, що є добро і зло, совість, почуття обов'язку.

Власне дух і духовність завжди були предметом гострих дискусій. Однією з причин і пошуків розуміння духу й духовності людини є багатовимірність самої сутності людини, її місця і ролі в історичному розвитку суспільства, суб'єктивності, самосвідомості, самопізнання, самовираження, самовиховання, самовдосконалення, самореалізації й самоствердження.

Кожне покоління по-новому підходить до визначення сутності свого духу й духовності. Та, водночас, майже всі вчені напрочуд єдині в розумінні того, що дух і духовність, головним чином, відображають внутрішній, невидимий зміст якогось явища чи процесу, що міститься в людській природі особистості. Це можуть бути свідомість і мислення, психічні здібності і мораль конкретної

людини, її ставлення до самої себе, природного й суспільного довкілля та ін.

Значний внесок у дослідження природи духу й духовності людини зробили ще античні та середньовічні філософи, мудреці й педагоги. У пізніші часи пошуки розв'язання цього питання відображені в працях філософів різних наукових шкіл, зокрема Гегеля, Шеллінга, Канта, Камю, Сартра, Ясперса та ін. Незважаючи на значні дистанції в поглядах, близькими для всіх них є визнання людини, її життя як самоцінності, самодостатності й часто як саморозвитку.

Система освіти і виховання, просвітницькі, культурно-освітні заклади, засоби масової інформації становлять ті джерела, через які духовні надбання стають здобутками індивіда. Однак, яким би досконалим не був механізм, духовності як певного уміння не можна навчити, як не можна штучно прищепити. Зокрема у своїх філософських положеннях Г. Горак підкреслює, що «духовність індивіда являє собою складний комплекс якостей людини, що формується власними зусиллями, включаючи в себе не лише знання, але й почуття, осмислення дійсності, здатність до співпереживання тощо».

Наявність різних поглядів на феномен духовності підтверджується багатогранністю міркувань з приводу даної проблеми в галузі філософії. На думку В. Шердакова, духовність включає три основні аспекти – пізнавальний, моральний, естетичний. При цьому, наголошує автор, серцевиною духовності є моральність.

Духовність як синтез естетизму, етизму і теоретизму розглядає О. Сарапін, пояснюючи, що «естетизм – орієнтація на естетичні цінності життя, етизм – тяжіння до певної парадигми поведінки і теоретизм – частина світу», а в бездуховній – функцію індивідуальності». Духовність чи бездуховність, наголошує О. Зеліченко, визначається не тим, що робить людина, а тим, як вона це робить, який зміст вкладає в діяльність.

Влучні психологічні характеристики духовного дали В. Франкл, О. Киричук, З. Карпенко, А. Швайер; з позиції психоаналізу вийшли на проблему духовності Х. Кохут, А. Маслоу. Зокрема М. Боришевський наголошує, що «духовність – багатомірна система утворень у свідомості

людини, в якій віддзеркалюються її найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до себе самої як соціального індивіда». Специфічною ознакою цих утворень є поєднання з життєвими цілями, зв'язок з моральністю. Психолог переконаний, що «духовність – це втілення в світоглядних орієнтирах людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, переживань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір. Це осмислення особистістю сенсу людської життєдіяльності» .

Чітке визначення духовності з педагогічної точки зору дав М. Стельмахович. На думку вченого, «духовність – це сукупність психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, основні риси культурної спрямованості особистості – її життєві інтереси, переконання, погляди, ідеали, світогляд, ставлення до життя, до інших людей, до своїх обов'язків і самого себе, його осмислення; бажання, воля, естетичні і моральні почуття» .

Отже, виходячи з поняття «система», розглянуті вище погляди на поняття «духовність» визначаються як сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність. Кожна людина залежно від свого світогляду, переконань, потреб, віри може мати свої уявлення щодо духовності. Та варто зупинитися на розумінні, що духовність – специфічна внутрішня діяльність людини, яка зберігає міру її людяності, поєднує дух і розум; спрямована на пошуки сенсу життя і вироблення світоглядних позицій.

Йдучи, по суті, різними шляхами пізнання – шляхом віри і шляхом науки як спеціально організованого спостереження, експериментування, аналізу і синтезу – люди віруючі й представники науки приходять у більшості випадків до однакового розуміння духовності свого розвитку, в основі якого лежать такі вселюдські цінності, як Добро, Справедливість, Гуманізм, Щирість, Материнство, Батьківство, Мир, Злагода, Любов. Таким чином, духовність – особливість психічної організації індивіда, що виявляється у його чуттєво-

емоційній сфері і є визначальною у формуванні особистісних якостей, світогляду, ціннісних орієнтацій людини, якими детермінуються її життєві домагання, потреби, діяльнісна сфера.

При цьому варто наголосити, що усвідомлення і прояв духовності передбачає тісний взаємообумовлений зв'язок чуттєво-емоційної, вольової і розумової сфер діяльності індивіда.

У злитті людини з Космосом, новому світовідчутті та світосприйнятті вбачали шлях до високої духовності В. Вернадський, М. Бердяєв, В. Соловйов, П. Флоренський. Ці ідеї знаходять своє продовження у міркуваннях В. Сугатовського, який доводить, що «духовність людини є способом включення її в ноосферу на основі колективної енергії, яка перебуває поза окремим людським тілом і справляє безпосередній вплив на долю історії суспільства, поведінку окремих особистостей і розвиток планети загалом». Звичайно, проблема духовності – це не лише ставлення до світу, природи, інших людей, це процес удосконалення, сходження особистості до своїх ідеалів, цінностей і реалізація їх на своєму життєвому шляху.

Для адекватного розуміння духовності необхідно розглядати людину як суб'єкт емоційного життя. Головним питанням є те, як людина переживає своє ставлення до світу, інших людей, природи, до себе самої. При цьому духовність означає емоційне відчуття не тільки власного «я», але й чужого. їй властиві терпимість і повага до чужого «я», думок, почуттів інших людей. Це емоційна чутливість, здатність до емоційного відгуку .

Водночас «повністю усвідомити духовність не можна, бо дух і духовність не можуть цілком знаходитись у горизонталі людського погляду». «Духовність людини – вершина її розвитку. Вона відображає ті якості особистості, які характеризують її не тільки як мислячий, усвідомлюючий себе і свої вчинки суб'єкт, але і як такий, який володіє індивідуальними особливостями, специфічним баченням оточуючого буття, свого місця і способу життя в ньому. Включаючи в себе такі складові елементи, як свідомість, світогляд, духовність особистості при цьому, – підкреслює філософ В. Баранівський, – поєднує як

загальнолюдські характеристики та якості, так і специфічні, які визначаються індивідуальними соціально-психічними особливостями, соціальним походженням, національною приналежністю, віросповіданням».

Протягом багатьох віків розвиток духовності вважався невід'ємною частиною релігії. Духовність у сучасному світі – це, звичайно ж, не тільки релігійність. Це наукові знання, вміння, можливість розбиратися в світі, хоча, звичайно, не можна не визнати істинність думок окремих дослідників. Науковці незалежної України все частіше і гостріше ставлять питання про необхідність духовно-моральної інтеграції держави на засадах духовного світу, яка має таку ієрархію: духовний світ (спіріосфера); психічний світ (ноосфера); світ живої природи (біосфера); фізичний світ неживої природи.

Духовні потреби відображають систему домагань, прагнень у сфері духовності (за визначенням); це вираз необхідностей, який забезпечує розвиток соціального суб'єкта.

З філософської точки зору, потреба – це відображення суб'єктом діалектичної суперечності двох протилежностей: відсутність чого-небудь та ідеальне утворююче, що могло б цю відсутність заповнити.

З позиції психології, потреба є комплексною психофізичною реакцією (яка включає в себе, безперечно, і свідомість) на відповідність між позитивно сприйнятим предметом і негативним відчуттям відсутності чогось.

Соціологія розглядає потребу як нужду в чому-небудь, що необхідне для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, як внутрішній пробуджувач активності особистості. Потреба – стан нестатку, який стимулює діяльність, спрямовану на заповнення цього нестатку. Соціологією вивчаються соціальні потреби людей: у спілкуванні, у самозбереженні, у самовираженні.

Водночас потреба – це і важлива проблема педагогіки. На жаль, у чинній системі освіти наукові закономірності щодо людських потреб тривалий час не враховувалися, що призводило до розвитку одних якостей і здібностей за рахунок інших. Протест молоді проти такої дискримінації потреб особистості

виражався через відсутність прояву пізнавальних інтересів на відповідну поведінку, а навчальні заклади для багатьох молоді сприймалася як головні центри насильства. Класифікацій потреб є багато, і в кожній з них відображені певні нюанси, особливості, доміанти. Наш інтерес становить сфера життєдіяльності, в якій потреби проявляються. Саме цей принцип дозволяє вичленити матеріальні та духовні потреби.

Ефективним засобом у сучасних умовах вважається привернення уваги молоді до потреб власної душі, а не тіла. При цьому І. Бех звертає увагу на те, що «коли не створити дитині адекватних форм реалізації її вікових потреб, то саме ці потреби не зникнуть, а шукатимуть інших форм реалізації, не виключаючи й асоціальних. Дилема, що постає, досить гостра: або виховання з опорою на реальні вікові потреби вестиме за собою розвиток особистості, або ж цей розвиток пройде своїм стихійним ходом повз організоване виховання зі всіма властивими стихії наслідками».

Це та різновидність потреб людини, які умовно позначено як «потреби для інших». Для духовності характерна безкорисливість. Діяльність людини «для інших» здійснюється без розрахунку на винагороду, а пізнання не переслідує прагматичних цілей.

Важливим моментом є духовна потреба пізнання, точніше та її різновидність, яка пов'язана з тенденціями розвитку, з потребою не задовольнятись простим засвоєнням знань, не обмежувати себе рамками наявних норм, а прагнути розширити ці норми, освоїти нові сфери діяльності. Іншими словами, кращою вважається людина, в якій переважають тенденції діяти «для інших» у сфері соціальних потреб у співзвучності з потребою пізнання, вільного від сторонніх впливів.

Потреба в науковій, художній, світоглядній інформації призвела до заокремлення самостійних видів духовно-перетворюючої діяльності й відповідних сфер суспільної свідомості: науки, філософії, мистецтва, права, моралі, релігії. Виходячи з цього, М. Михайлов пропонує своє бачення видів духовних потреб: пізнавальні – потреба в світогляді, в системі поглядів на світ і

своє місце в світі; естетичні; суспільно-політичні; моральні – потреба в дотриманні прийнятих в суспільстві правових і юридичних норм; релігійні потреби.

Виявлені розбіжності щодо тлумачення потреб нашою наукою на думку, що духовні потреби під час їх аналізу чи процесу творення потрібно розглядати у вузьких рамках вікової, професійної та індивідуальної характеристик.

З огляду на це заслуговує на увагу класифікація духовних потреб молоді, запропонована О. Киричуком: пізнавальні потреби; естетичні потреби; потреба цілісного самовизначення; потреба самоактуалізації.

Формування потреб – це ось, джерело, що заслуговує першочергової уваги і детального вивчення, вирішальний стрижень побудови суспільства, держави на шляху розвитку духовної сфери особистості, умов середовища для вільного самовизначення та самоствердження людини. Тому проблема потреб привертала і продовжує привертати увагу багатьох дослідників у різних галузях суспільних наук. Однак ніяк не можна стверджувати, що існує однозначне розуміння сутності і ролі потреб як суто людського феномена.

Видатний педагог К. Ушинський з цього приводу писав: «Для того, щоб виховання могло створити для людини другу природу, необхідно, щоб ідеї цього виховання переходили у переконання вихованців, переконання у звички, а звички в нахили. Коли переконання так укоренилось в людині, що вона підкоряється йому раніше, ніж думає, що повинна підкоритися, тоді тільки переконання робиться елементом її природи». Безперечно, мова йде про формування духовних потреб школярів. При цьому «вихователь повинен прагнути пізнати людину, яка вона є в дійсності, зі своїми слабостями і в усій її величчі, з усіма дрібними потребами і всіма великими духовними вимогами. Вихователь повинен знати спонукальні причини найбільш бридких і найбільш високих дій, історію зародження злочинних і великих думок. Тільки тоді він буде у змозі черпати в самій природі людини засоби виховного впливу».

Кожна з розглянутих сфер життєдіяльності людини має природні закономірності свого розвитку в певні вікові періоди. У дитини в кожний

віковий період є свої домінуючі потреби. Визначити їх і задовольнити можна, керуючись лише цілісним поглядом на життя людини та особливості кожного вікового періоду.

Узагальнивши, можна назвати такі духовні потреби, які проявляються у життєдіяльності молоді:

- а) пізнавальна потреба, прагнення істини;
- б) естетична, потреба в переживанні прекрасного, в розвитку естетичного смаку, у спілкуванні з мистецтвом;
- в) моральна потреба, прагнення до вироблення моральних якостей і вмінь;
- г) потреба національного самоусвідомлення;
- д) потреба комфортного соціального самопочуття (психоемоційне самопочуття);
- е) потреба статево-рольового самоусвідомлення.

При цьому кожна з цих потреб має свої особливості. Так, наприклад, можна сказати, що формувати пізнавальну потребу – це значить виховувати у молоді високу особисту відповідальність за якість навчальної праці, допомогти кожному усвідомити, що своєчасне отримання освіти – громадянський обов'язок і життєва необхідність. Це значить виробити вміння орієнтуватися в стрімкому потоці політичної і наукової інформації, творчо застосовувати отримані знання в житті. Естетична потреба молоді розглядається як стійкий нестаток у спілкуванні з художньо-естетичними цінностями, у переживанні духовно-естетичних станів. Однак зазначимо, що найбільше уваги варто приділяти формуванню саме моральної потреби, оскільки втрата духовності рівнозначна втраті моральності. Моральність – серцевина духовності. Таким чином, можна говорити, що «справді духовна особистість – це передусім морально суверенна особистість, чії ціннісні орієнтації спираються на шкалу моральних цінностей, що мають загальнолюдську, гуманістичну перспективу».

На органічному переплетінні духовності та моралі наголошує М. Стельмахович, який доводить, що в основі людини вони мають спільну

репрезентацію, «оскільки стосуються трьох її головних сил або здібностей, до яких належать: 1) мислення; 2) відчуття (почуття); 3) хотіння бажання, воля, що зумовлює помисли на життєві кроки, вчинки, поведінку особистості. Тож вживання терміна «духовно-моральне» цілком справедливе» .

Однак моральну потребу не можна чітко відмежувати від інших духовних потреб. Загалом духовні потреби формуються внаслідок комплексу взаємодій в певних умовах. У процесі подолання труднощів у галузі навчальної діяльності виховується потреба в праці. Любов до батьківщини неможлива без розуміння і відчуття її краси і цінності для людини. Немає прагнення до самовдосконалення, до боротьби з недоліками в собі без переживання почуття відрази по відношенню до вчинків, які протилежні моральним принципам.

Кожна з духовних потреб містить у собі відповідні якості: інтелектуальні якості – це вдумливість, терпимість до іншої думки, ерудованість, допитливість, самостійність розуму тощо; вольові якості – це вимогливість, наполегливість у подоланні труднощів, витримка, терплячість тощо; емоційні якості – життєрадісність, спокій, щирість, чарівність тощо; моральні якості – гуманізм-доброта, турботливе ставлення до молодших і старших; добродіяння – добровільна допомога тим, хто її потребує; любов до всього живого, великодушність, благородство, єдність слова і діла, достойність, тактовність, ввічливість, миролюбство, щедрість, скромність, правдивість, вимогливість, дбайливість, бережливість, совісність (як здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно визначати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і проводити самооцінку своїх вчинків, суб'єктивне усвідомлення відповідальності перед суспільством, самим собою).

Водночас можна визначити такі якості духовності молоді: гуманність, чесність, правдивість, почуття обов'язку, милосердя, чуйність, працелюбність, альтруїзм, оптимізм, стійкість, доброта, моральна чистота, вимогливість до себе, теплота і розуміння у ставленні до інших людей, уміння дарувати людям радість, чистота думок і суджень розуміння необхідності існування культурної різноманітності, усвідомлення ролі культурних традицій, національне

самоусвідомлення.

На основі різних підходів і досліджень можна стверджувати, що формування духовних потреб молоді має базуватися на потребах, які тією чи іншою мірою проявляються в діяльності молоді як домінуючі: бути добрим (не бути жорстоким, не робити зла іншим); чесним; альтруїстом; відповідальним; чуйним. Таким чином, духовні потреби молоді виступають як такі стани особистості, через які здійснюється регуляція поведінки, визначається напрям думок, почуттів і волі людини.

1.3. Духовні цінності та духовне здоров'я – визначення та сутність

Аналіз аксіопедагогічних досліджень засвідчив, що системоформуючим ядром виховання завжди були цінності, тобто певна ієрархічна система ідеалів, фундаментальних понять і цілей, якими живе суспільство і в здійсненні яких особистість вібачає сенс свого існування. Залежно від того, що стає об'єктом ціннісних вартостей людини (суспільства) – матеріальний світ, інша людина чи власне «Я» – цінності умовно поділяють на матеріальні, соціальні, духовні. Аналіз філософської та етнопсихологічної літератури дає підстави констатувати, що в українців, як і в інших народів Європи, категорія духовних цінностей тісно пов'язана із християнською культурою, християнською мораллю, які є характерною рисою українського менталітету (В. Антонович, К. Куліш, О. Кульчицький, Г. Сковорода, Є. Маланюк, Д. Чижевський, Г. Шпет, М. Шлемкевич, П. Юркевич).

У Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») закладено новий зміст української освіти, метою якої є формування у молоді почуття патріотизму, громадянськості, державницької ідеології, гуманності, співчуття, розуміння, толерантності, совісті, честі, любові, дружби, що мають бути втіленими в життя, у норми поведінки. Однією із важливих тенденцій у сучасній аксіопедагогіці є трактування природи цінностей як єдності

суб'єктивного й об'єктивного, де об'єктивний бік зумовлений іманентними властивостями її носія. Цінність виконує функцію критерію в оцінному ставленні до світу (А. Лазарук, С. Кострюков, І. Бех, Г. Майборода, О. Кретова). Цінність дає змогу особистості самовдосконалюватись, розширювати власні можливості (Н. Асташева, В. Іздебська, В. Романець, Е. Помиткін, Б. Бітінас). Звернено увагу на систему духовних цінностей, в основі яких лежить певна національна ідея й водночас загальнолюдські ідеали і цінності, що весь час перебувають у русі і розвитку та відображають єдність і багатоманітність світового культурно-історичного процесу.

На основі проведеного аналізу педагогічних підходів до природи цінностей виокремлено три основні системи цінностей: абсолютні (віра, надія, любов, сумління, доброта, чесність, милосердя, краса тощо); соціоекологічні (прагнення до соціальної гармонії, культура соціальних і політичних стосунків, свобода слова, гармонія стосунків поколінь у сім'ї і т. д.); антропологічні (внутрішня свобода, самоповага, воля, оптимізм, почуття гумору, працьовитість та ін.). За такою класифікацією з являються підстави конкретизувати зміст ціннісно орієнтованої освіти. Духовна цінність лише тоді стає домінантою «я», коли постійно спонукає людину до відповідних вчинків. Психологічні витoki духовних цінностей лежать у людських бажаннях, оскільки вони є справжнім змістом нашого життя, особистим ставленням до всіх явищ світу.

Процес формування особистої системи цінностей відбувається саме в юнацькому віці, що нерозривно пов'язано з вибором життєвої позиції, формуванням власної ідентичності, оскільки основне новоутворення періоду становлення — це відкриття внутрішнього світу й зумовлена з цим потреба самовизначення у культуротворчому житті. Аналіз якісних характеристик життєвої стратегії молодого людини, психологічних особливостей структурно-функціональних змін у мислинневій та емоційно-вольовій сфері студентів I–II курсів вузу дав можливість розробити системне бачення процесу формування духовних цінностей молоді.

Формування духовних цінностей молоді у процесі навчання більшість

науковців розглядає крізь призму цілісності. Основою цілісного підходу є сучасна світоглядна парадигма, а саме: а) сприйняття світу як складного утворення (єдність предметного (матеріального), раціонального (понятійного) і трансцендентного (надчуттєвого, надраціонального); б) пізнання суб'єктності і об'єктивності в людині, її внутрішнього духовного світу; в) пізнання людиною самої себе і ролі самосвідомості в цьому процесі. На основі проведеного аналізу з'ясовано зміст поняття «цілісного ціннісного пізнання», що несе в собі гносеологічне, етичне, естетичне, онтологічно-екзистенційне навантаження. Відповідно до цього конкретизовано поняття: «живе знання», «віра-довіра», «інтуїція-згода», «судження почуттів».

Таким чином, основою конструктивного підходу до процесу формування духовних цінностей має стати внутрішня мотивація оцінної діяльності (з урахуванням сензитивності віку), цілісне ціннісне пізнання (єдність раціонального та ірраціонального), освітня творчість, спрямована на розумове, емоційне, моральне, діяльнісно-вольове, естетичне, духовно-оцінне вдосконалення. Змістове наповнення педагогічної діяльності має бути відзначене органічним поєднанням навчальної інформації, оцінним відношенням та діями з реалізації ціннісного вибору, спрямованого на виховання та самовиховання.

Процес формування духовних цінностей молоді це єдність процесів інтеріоризації зовнішніх структур змісту навчально-пізнавальної діяльності та міжособистісного спілкування у внутрішні надбання (особистісні інтереси, потреби, прагнення), а також екстеріоризації самостійно сформованих поглядів, оцінок, прийнятих рішень у зовнішній поведінці, діяльності. Вважаємо, що формування духовних цінностей у процесі навчання накладає відбиток на формування широких пізнавально-оцінних операційних структур особистості, становлення пріоритетів духовних цінностей.

«Ціннісні ставлення» визначено як найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, що закріплюються життєвим досвідом духовно-оцінної діяльності та відмежовують важливе, суттєве для кожної окремої особи від

несуттєвого. Виокремлено компоненти такого процесу: когнітивний (розуміння духовних цінностей; визначення їхньої ієрархії); мотиваційний (причинна зумовленість особистісних очікувань, завдань у процесі оцінювання); діяльнісний (порівняння, узагальнення, прийняття рішень; виховання та самовиховання крізь ціннісний еталон).

Психолого-педагогічні дослідження процесу оволодіння особистістю соціально-адекватним взірцем духовної цінності, сензитивність юнацького віку, методологічні положення про взаємодію зовнішніх впливів та внутрішніх умов сприйняття цінностей дали можливість визначити основні складові процесу формування духовних цінностей молоді по-перше, духовні потенції особистості вихованця (інтелектуальні, етичні, естетичні, ціннісні) разом із усіма генокультурними передумовами (наука, мистецтво, релігія); по-друге, – безпосереднє середовище духовно-ціннісного становлення та розвитку (навчально-виховний процес), по-третє, – особистість педагога в контексті цього середовища як посередника. Відповідно цих визначень окреслено основні напрями організації ціннісно-орієнтованого навчально-виховного процесу педагогічних вузів: а) використання сучасних положень з методології наукового пізнання (єдність раціонального та ірраціонального); б) погодженість цінностей науки, мистецтва, релігії; в) використання можливостей усіх навчальних предметів для забезпечення пробудження, становлення і розвитку вищих духовних почуттів і потреб студентів; г) емоційність цілісного освітнього процесу; г) гуманістична спрямованість, орієнтація на ціннісні відносини, подолання авторитарних проявів, особистісний орієнтир, урахування взаємозв'язку і взаємопереходу об'єктивних і суб'єктивних факторів у педагогічному процесі; д) включення до навчальних програм нових концепцій з тих чи інших пізнавальних і аксіодуховних проблем; е) організація та проведення ціннісно-орієнтованої творчо-пошукової, дослідницько-експериментальної роботи студентів з використанням комунікаційно-інформаційних технологій; е) вдосконалення професійної позиції викладача з урахуванням аксіодуховних орієнтирів.

Однією з ознак цивілізованості країни, свідченням прилучення суспільства до світового співтовариства є рівень розвитку духовності та духовного здоров'я громадян, моральні цінності та ідеали, котрі сповідує більшість населення. Духовне здоров'я визначається сукупністю характеристик духовного світу особистості, наявністю і специфікою сталих відносин із складовими духовної спадщини - освітою, наукою, мистецтвом, релігією, мораллю, етикою. Стан духовного здоров'я обумовлюється засвоєною людиною системою цінностей, її ментальністю, ставленням до сенсу життя, оцінкою власних можливостей та перспектив їх реалізації. Важливими індикаторами духовного здоров'я є рівень та структура культурних запитів та потреб, а також наявні можливості для їх задоволення.

Показники духовного здоров'я. Відповідно до змісту духовної сфери здоров'я, (ставлення до освіти, науки, мистецтва, релігії, моралі, етики; свідомість, ментальність, життєва самоідентифікація, оцінка реалізації власних здібностей і можливостей), існують індикатори, що свідчать про занепокоєння (або його відсутність) станом загальноприйнятих у суспільстві чинників духовності: релігійних, культурних, патріотичних. Про духовні запити свідчать індикатори вибору змісту дозвілля. Залучення до інституту освіти відбивають індикатори рівня освіти, характеру спілкування з освітянами. Природно, до переліку індикаторів не входили такі, що безпосередньо спрямовані на визначення рівня свідомості респондентів або ступеня відданості загальноприйнятому етичному кодексу людства, оскільки отримати об'єктивну інформацію за такими показниками не уявляється можливим. В свою чергу, духовне здоров'я істотно залежить від прийнятих у соціумі способів проведення дозвілля.

Дослідження змістовних характеристик духовного здоров'я сучасної української молоді свідчить, що духовне здоров'я є результат складної і суперечливої дії великої кількості близьких між собою чинників: структурних ознак, способу життя, можливостей і практики проведення дозвілля, культурних запитів і потреб, місця і ролі освіти у системі життєвих пріоритетів.

Виходячи із запропонованого Всесвітньою організацією охорони здоров'я визначення здоров'я як «стану повного фізичного, духовного і соціального благополуччя», треба прийняти духовне здоров'я української молоді як благополуччя молодих людей у духовній сфері.

Одним з показників рівня такого благополуччя і водночас структурною характеристикою духовного світу може бути стурбованість молодих людей духовними чинниками свого існування. У повсякденному спілкуванні люди найчастіше обговорюють саме ті проблеми, що турбують їх найбільше, тому показовим є розподіл відповідей молодих українців на запитання: «Як часто Ви обговорюєте кожне з наведених питань із своїми друзями?».

Серед іншого здебільшого порушуються такі теми, як музика (56 % опитаних віком 15-22 роки зазначили, що «часто» і «дуже часто» обговорюють музичні питання), спорт (відповідно 41 %) та проблеми щодо організації відпочинку (відповідно 59%). За своєю актуальністю для української молоді названі проблеми поступаються лише заробітку грошей («дуже часто» і «часто» їх обговорюють 71 % респондентів) та проблемам, що пов'язані з одягом, зовнішністю та модою (відповідно 67 %;). Слід зауважити, що такі значимі для структурування духовного світу особистості чинники, як національна культура, культура і мистецтво, релігійна віра не посідають високого щаблю у ієрархії актуальних для молоді проблем. «Дуже часто» і «часто» їх обговорюють відповідно 13 %, 25 % та 16 % опитаних молодих людей.

Питання одягу, зовнішності і моди з віком поступово втрачають свою актуальність. Якщо у віці 15-17 років «часто» та «дуже часто» їх порушують 76 %, то у віковій групі 21-22 роки їхня частка зменшується до 54 %. Вочевидь, вступ до дорослого життя з його проблемами : турботами у багатьох випадках відсуває проблеми зовнішності і моди на другий план. Жінки обговорюють ці питання значно частіше за чоловіків (відповідно 86 % і 51 %), що є відображенням соціостатевих відмінностей в ієрархії життєвих пріоритетів.

Зростання освітнього рівня молоді не призводить автоматично до підвищення незадоволення наявними можливостями для задоволення

культурних потреб. Вочевидь, разом з безсумнівним зростанням культурних потреб, що супроводжує освітній процес, молодь отримує й необхідні навички і вміння для їх задоволення.

Важливою характеристикою духовного здоров'я людини є спосіб її життя. З одного боку, спосіб життя, притаманний тій чи іншій людині, істотно визначає стан її духовного здоров'я, а з іншого – сам зазнає істотного впливу духовних чинників, обумовлюється і конкретизується ними. Під час опитування респондентам було запропоновано оцінити ступінь впливу різноманітних складових на формування способу життя. Перше місце за умовним рейтингом посідає батьківська сім'я. На думку 76 % опитаних віком 15-22 роки, саме батьки найбільше впливають на спосіб життя молоді. Істотним визнано також вплив найближчого оточення – відповідно 74%. Водночас переважна більшість молодих українців зважає, що, крім цих чинників, багато чого у визначенні способу життя залежить й від самої людини. Принаймні 73% опитаних зазначили, що на формування способу життя «значною мірою» або навіть «вирішальним чином» впливають особисті якості людини. Вплив на визначення способу життя чинників, що традиційно відносять до духовної сфери функціонування суспільства, виявився порівняно неістотним.

Журнали як вагомий чинник впливу на спосіб життя важливі для молодших українців (такими, що впливають «значною мірою» або «вирішальним чином». їх вважають 25 %; респондентів віком 15-17 років і 21 % – віком 21-22 роки). Із зростанням рівня освіти для багатьох визначальний вплив на спосіб життя справляють кумири мистецтва – серед молоді з незакінченою середньою освітою 24% сприймають його як «значний» і «вирішальний», а з вищою та незакінченою вищою освітою таке ставлення притаманне 32 % опитаних. Сприйняття кумирів спорту як приклад для наслідування зменшується з віком – від 36 % – серед 15-17-річних до 28 %: – серед 21-22-річних респондентів. Юнаки набагато частіше за дівчат схильні вбачати у видатних спортсменах чинник. Важливість художньої літератури усвідомлюється багатьма.

Місце і роль дозвілля у формуванні духовного світу. Наявність вільного часу, звички і можливості проведення його у будь-який спосіб необхідною передумовою для формування духовного світу. З іншого боку, духовні цінності молоді людини зумовлюють вибір того або іншого способу проведення дозвілля. Культурно-дозвіллева діяльність справляє вирішальний вплив на процеси формування духовності, визначення моральних цінностей, притаманних молодіжному середовищу. Однак, на нашу думку ця сфера суспільного буття позначена суперечностями, що за сучасних умов не мають сталого механізму розв'язання. Йдеться про те, що, з одного боку, культурно-дозвіллеві заклади покликані пропагандувати високі культурні, моральні та духовні цінності, а з іншого – в умовах обмеженого фінансування заклади і установи культури змушені здійснювати заходи, які відповідають невибагливим потребам споживачів.

За результатами опитування найбільш поширеним у молодіжному середовищі способом проведення дозвілля є пасивний перегляд телевізійних програм. 75% молодих українців зазначили, що віддають перевагу саме такій формі проведення дозвілля.

Істотно впливає на духовне життя молодих людей найближче оточення. 72% респондентів зазначили, що люблять проводити вільний час із друзями. Не заперечуючи значення власних характеристик особи, відзначимо, що саме якісним складом оточення істотно визначається засвоєна людиною система цінностей і настанов.

Поширеним у молодіжному середовищі є прослуховування аудіо-касєт, платівок або CD-дисків, 59% респондентів проводять вільний час у такий спосіб. Половина опитаних віддають перевагу відвідуванню дискотек та вечірок. Привертає увагу вкрай незначна питома вага тих, хто вільний час використовує на відвідування музеїв і театрів – у цілому таких виявилось відповідно 10 – 17%.

Найбільш доступним і популярним джерелом інформації є телебачення. Система ціннісних уявлень, моральних принципів і настанов у молодому віці

перебуває у стані формування, тому від змісту телевізійних програм суттєво залежить духовний світ молоді людини, засвоєна нею система світоглядних і життєвих цінностей, а також прийнятних для молоді людини способів їх реалізації. Із віком молодих людей дещо збільшується відсоток тих, хто дивиться телевізор у робочі дні протягом 1-3 годин, але є частка тих, хто може собі дозволити щодня 5-годинний перегляд телепрограм.

Вистави, концерти класичної музики, музеї, мистецькі і технічні виставки перебувають поза увагою молодіжного загалу (частіше ніж раз на місяць їх відвідують відповідно 4, 3, 5, і 3 % респондентів). Отже, отримані дані переконують, що наявні можливості щодо задоволення культурних запитів українською молоддю використовуються далеко не в повному обсязі. У переважній більшості молодих людей, котрі заклопотані повсякденними проблемами і негараздами, спостерігається невисокий рівень культурних потреб, що реалізуються, як правило, епізодично і непослідовно. Культурні потреби і запити здебільшого зводяться до найбільш простих та невимогливих проявів, задоволення яких не потребує організаційних, інтелектуальних чи вольових зусиль. Водночас відвідування концертів класичної музики, музеїв, виставок, що потребує певного рівня духовної компетенції, не є поширеним способом проведення дозвілля. Відбувається прагматизація свідомості молоді, утиск духовних джерел життя. Матеріальна скрута, нестача коштів негативно позначаються на стані культури, зсуває культурні уподобання у бік спрощених за змістом і формою видів дозвілля. Втім не слід очікувати, що покращання матеріальної ситуації автоматично сприятиме підвищенню духовних характеристик молоді. Руйнацію духовних засад суспільного життя не можна подолати лише суто економічними методами.

Важливим джерелом інформації, осередком світової і вітчизняної духовної спадщини є книжки. 32 % респондентів мають можливість вдома користуватися бібліотекою. (За офіційною статистикою бібліотекою вважається книжкове зібрання загальною кількістю 100 і більше примірників, тому до тих, у кого є вдома бібліотека, були віднесені молоді люди, котрі зазначили, що

мають вдома 100-500 та більше). Письменників, яких українська молодь називає своїми найулюбленішими авторами, можна умовно поділити на дві групи. Першу становлять літературні класики, вивчення творів яких передбачено шкільною програмою (Т. Шевченко, О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Гоголь). До другої можна віднести представників розважально-історичного і детективно-пригодницького жанрів (О. Дюма, Жюль Верн, Агата Крісті, Артур Чейз, О. Марініна тощо). Очевидно, спогадами про недавнє дитинство пояснюється наявність у переліку таких авторів, як Ш. П'єро, Г.-Х. Андерсен, брати Грімм, М. Носов та ін. В цілому, на підставі наведених відповідей можна дійти висновку, що за межами шкільної програми молоді люди віддають перевагу літературі здебільше розважального змісту. А отже, залучити молодь до читання кращих зразків світової і вітчизняної літератури можливо насамперед через включення їх авторів до програм навчальних закладів. Такий шлях духовного розвитку видається тим більш ефективним, що в цілому, за даними опитування, українська молодь читає досить-таки багато. Лише 5 % відповіли, що протягом останніх двох місяців не прочитали жодної книги. Очевидно, до них слід віднести певну частину з 15 % тих респондентів, котрі не відповіли на поставлене запитання. 37 % прочитали від 1 до 3 книг, ще 38 % – відповідей 4-20 книжок.

Важливою характеристикою духовного світу людини є залученність до культурного надбання своєї батьківщини, держави, народу, кращих зразків світової і вітчизняної духовної спадщини. У свою чергу, духовність особистості формується за можливості на певному етапі його розвитку робити власний відбір культурних цінностей і, засвоюючи їх, перетворювати в особистісні характеристики. Одним з можливих шляхів реалізації такого вибору є відвідування культурно-мистецьких заходів. Залежно від того, яким культурним заходом віддається перевага, визначається рівень сформованої структури культурно-ціннісних пріоритетів молоді людини.

Однією з провідних духовних цінностей людства є освіта. В процесі освітньої діяльності особистість залучається до кращих надбань людства в усіх

сферах духовного: культурі, мистецтві і науці, усвідомлює цінність традицій і історії власного народу. Водночас саме освічені люди найбільше сприяють розвитку духовності в усіх сферах. Тому ставлення української молоді до освіти можна розглядати як інтегративну характеристику її духовності.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз стану духовного здоров'я сучасної української молоді соціологічними методами дозволяє дійти таких висновків: Такі визначальні для структурування духовного світу особистості чинники, як національна культура, культура і мистецтво, релігійна віра не посідають високого місця у ієрархії актуальних для української молоді проблем. Духовна складова суспільного і особистісного життя значно поступається за своєю важливістю матеріальним чинникам – проблемам заробітку грошей, одягу, зовнішності та моди.

Наявні можливості для задоволення культурних і духовних потреб українською молоддю використовуються далеко не в повному обсязі. У переважної більшості молодих людей, заклопотаних повсякденними проблемами і негараздами, невисокий рівень культурних потреб, що реалізуються, як правило, в епізодичних і непослідовних звертаннях до культурних цінностей. Культурні потреби і запити здебільшого зводяться до найбільш простих та невимогливих проявів, задоволення яких не потребує організаційних, інтелектуальних чи вольових зусиль. Водночас відвідування концертів класичної музики, музеїв, виставок, що потребує певного рівня духовної компетенції, не є поширеним способом проведення дозвілля. Відбувається прагматизація свідомості молоді, обмеження духовних джерел життя.

Позитивна оцінка більшістю української молоді власної успішності порівняно з однокласниками свідчить про достатньо високий рівень благополуччя (духовного здоров'я) у цій сфері. У цілому стан духовного здоров'я молоді є адекватним відображенням реального стану у духовній сфері сьогодення українського суспільства і визначником подальших перспектив його розвитку.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

2.1. Формування духовності у курсі «Філософія»

Курс «Філософія» повинен ознайомити студентів з необхідними знаннями сучасного рівня розвитку світової філософської думки, оволодіти вмінням використовувати філософське знання в своїй безпосередній роботі в практичній та науковій діяльності.

Засвоїв курс «Філософія» студент повинен:

Знати основний зміст усіх напрямків філософської думки, класичної та сучасної філософії, філософську думку України; оволодіти філософським засобом мислення, фундаментальними філософськими принципами та першоджерелами, засвоїти світоглядно-гуманітарний зміст філософії та її людину спрямованість.

Вміти на основі феноменальних філософських знань оволодіти самостійним стилем мислення; засвоїти специфіку філософського осмислення дійсності;

Вміти формувати свою позицію; використовувати набуті знання у аналізі гострих проблем сучасності; розуміти суспільство як само організовану систему

У професійній діяльності працювати з філософськими текстами різних стилів та рівнів;

Формувати та обґрунтовувати особисту позицію до проблем філософського, культурного, освітнього, суспільного та інших сторін життя.

Філософія є одна з форм свідомості, або один зі способів пізнання людиною самої себе та своїх відносин зі світом (табл. 2.1).

Свідомість є здатність людини відрізнити саму себе від оточуючого світу,

виділяти себе з оточуючого світу, не співпадати з цим світом і самим собою як частиною оточуючого світу. (Декарт – cogito ergo sum).

Таблиця 2.1

Структура філософського знання

Сфера реальності	Розділи філософії
Природа, світ, космос	Онтологія натурфілософія космологія
Суспільство та суспільна історія	соціологія соціальна філософія філософія історії культурологія етнофілософія
Людина	філософська антропологія антропософія структурна антропологія соціологія
Сфера духовних або інтелектуальних процесів (сфера свідомості)	логіка гносеологія етика естетика філософія релігії філософія права історія філософії

У цьому визначенні очевидними є наступні моменти:

По-перше, людина є частиною світу і в той самий час може дивитись на світ немов би з боку, не співпадаючи зі світом і не розчинаючись у ньому (очевидно, що людина є різновидом тварини і у такій якості частиною земної фауни. Але також очевидно, що та сама людина є водночас чимось більшим).

По-друге, людина навіть саму себе здатна розглядати як дещо відмінне

від себе (і це стосується не лише стороннього споглядання свого тілесного образу у дзеркалі, але й також споглядання та аналізу свого внутрішнього світу – думок, відчуттів, емоцій).

Таким чином, у акті свідомості ми розрізняємо: з одного боку – зовнішній світ (природу і суспільство), власне тіло і свій внутрішній світ; з іншого боку – самих себе як те, що не співпадає із зовнішнім світом, власним тілом.

Форми свідомості: мистецтво, мораль, релігія, міф, філософія, наука, правова або політична свідомість.

У філософії давніх греків релігія хоча і була повсякчас предметом серйозних роздумів, вона, втім, не відігравала суттєвої ролі у спрямованості розвитку філософських поглядів. Філософська думка, по суті вільна від зовнішніх обмежень, була спрямована перш за все на дослідження природи, куди включалось все суще, в тому числі і людина. Все змінилось із утвердженням християнства. Філософія середніх віків з причин, які ми зараз розкриватимемо, опинилась у жорсткій залежності від релігії. І хоча це стосується не лише європейської, але й арабської філософії того часу, треба відмітити, що «прислужницею релігії» (марксистська термінологія) «пощастило» бути саме християнській філософії, у рамках якої всі філософські питання вирішувались з позиції теоцентризму, креаціонізму, провідепціалізму. мала два основних джерела формування: перший з них – давньогрецька філософія, перш за все її платонівська та аристотелівська традиції; друге джерело – Священне письмо, що повернуло всю філософію у бік християнства.

Зростання релігійних настроїв, становлення інститутів релігійної влади (а влада світська за доби середньовіччя фактично не відрізнялась від влади церковної, пануючої у Європі влади католицької), є відмінною особливістю середній віків. Саме в цей час на зміну язичницьким релігіям (політеїзму) остаточно прийшли релігії єдинобожжя (монотеїзм): християнство, іслам.

У Європі отримало розвиток християнство, яке, виникнувши у I ст. н.е. розповсюдилось серед народів Римської імперії та її головних центрів – Риму та Константинополя. Християнство сформувало і середньовічний світогляд

європейців, яке по суті своїй є теоцентричним та спирається на два принципових положення: а) ідею творіння, що лежить в основі онтології християнської філософії; та б) ідею одкровення, яка складає в цій філософії фундамент вчення про пізнання. З початку IV ст. християнська церква, яку перестали пригнічувати, вступила до альянсу зі світською владою та почала методичну боротьбу за розширення свого впливу.

Теоцентризм – таке розуміння світу, у якому джерелом та причиною всього суцього виступає Бог. Він є центром світобудови, активне і творче начало всього суцього. Принцип геоцентризму розповсюджується і на пізнання, де у відповідності із ним на найвищій щабель у системі знання ставиться теологія – «наука» про Бога; нижче неї – філософія, що знаходиться на службі у теології; ще нижче - різноманітні приватні та прикладні науки (багато в чому саме такою ієрархією і пояснюється досить млявий розвиток позитивних наук за доби Середньовіччя).

Креаціонізм – принцип, відповідно до якого Бог з нічого створив живу та неживу природу, смертну, мінливу, детерміновану.

Провіденціалізм – система поглядів, відповідно з якими всіма світовими подіями, в тому числі історією та поведінкою окремих людей, керує божественне проведіння.

Але якщо взяти за основу десять однозначно середньовічних століть і проаналізувати розвиток людської думки, то ми з'ясуємо, що в ньому виділяється ще, як мінімум 2 етапи:

Епоха патристики – християнське богослов'я 2-8 ст., апологетика «отців церкви», які відстоювали догмати християнства проти язичництва і несумісність першого з античною філософією. Патристики пристосували філософію еллінізму (зокрема неоплатонізм) до обґрунтування християнства. Тертуліан, Оріген, Клімент Олександрійський, Августин Блаженний.

Епоха схоластики – спроби раціонального обґрунтування і систематизації християнське віровчення, для чого використовувалися античні філософи (Платон, особливо Аристотель), погляди яких пристосовувались до

християнської теології. В умовах появи дуже впливової течії арабських послідовників Стагіріта, Авіценна, постає питання протистояння логіці арабо-іспанських послідовників Аристотеля. Фома Аквінський був покликаний пристосувати вчення Аристотеля до офіційної доктрини католицизму.

Епоха Відродження (XV-XVI ст.) знаменується розвитком промисловості, торгівлі, мореплавання, військової справи, тобто розвитком матеріального виробництва, а отже, розвитком техніки, природознавства, механіки, математики. Це вимагало звільнення розуму від догматичних принципів схоластичного мислення й повороту від суғубо логічної проблематики до природничо-наукового пізнання світу й людини. Винаходи й відкриття, що знаменують перехід до Нового часу, відкриття Америки, встановлення нової астрономічної системи, пов'язаної з ім'ям Коперніка, змінили погляди людей на світ і на місце в ньому людини, наклали глибокий відбиток на весь характер наступної науки й філософії.

Під Відродженням прийнято розуміти спрямованість культури до відродження («відродженню») античності. У цьому зв'язку культура Ренесансу розглядається як заперечення середньовіччя, як антитеза середньовічній схоластиці.

Характерними рисами епохи Відродження є:

– індивідуалізм – в центр свого світогляду й життєвої практики діячі Відродження поставили людську індивідуальність;

– культ світського життя з підкресленим прагненням до почуттєвих задоволень;

– світський дух релігії з тенденцією до язичества. Під «світським духом релігії» варто розуміти те, що, залишаючись релігійними людьми (християнами), представники Відродження стали менше надавати значення обрядовій і культовій стороні релігійного життя, зосередивши свою увагу на її внутрішній, духовній стороні;

– звільнення від влади авторитетів, що означало інше ставлення до авторів і вчень, визнаними середньовічною схоластиком. Діячі Відродження

сміло критикували, наприклад, Аристотеля, чого, як правило, не могли допустити собі схоластичні мислителі;

– особлива увага до минулого, до стародавності. Антична греко-римська культура стала предметом самого уважного вивчення, преклоніння й наслідування;

– надзвичайний смак до мистецтв.

Отже, на перший план виходить проблема людини, що визначила гуманістичну спрямованість філософії. Гуманізм пов'язаний з такими іменами, як Піко делла Мірандола Джованні, Лоренцо Валла, Еразм Роттердамський, Монтень, Томас Мор та ін. Це час відкидання догматичної схоластики й обґрунтування ідеї відродження людини з духу античності. Гуманістичний плін представлений філософами й поетами Данте Аліг'єрі і Франческо Петрарка.

Людина в гуманістів ставиться в центр всесвіту й виступає як творець самої себе. Вона не просто природна істота, а господиня природи. Це, у свою чергу, призводить до зміни морально-етичних побудов, якими повинна керуватися людина. В основі – принцип рівності всіх людей, а доблесті людини виявляються важливіші за походження. Утверджуються антиаскетичні цінності й проповідується необхідність чуттєвості й насолоди людини, що дозволяє говорити про відродження гуманістичного епікуреїзму.

Відношення до людини як до творця самої себе породжує й інше ставлення до мистецтва, що і розглядається як вираження творчих потенцій людини. Саме тут людина вподібнюється Богові й творить. У рамках натурфілософських побудов утверджується пантеїзм, у якому Бог як би зливається із природою, а природа представляється єдиним цілим, у якому все взаємозалежно.

Вчення Джордано Бруно про Бога, Всесвіт і Людину. Джордано Бруно – монах-домініканець, який з 1570 р. залишив монастир. Викладав у великих містах Європи, поки в 1592 р. не був заточений інквізицією у в'язницю за богохульні виступи. Брат Джордано учив пантеїзму. Всесвіт єдиний,

нескінченний, нерухомий. Він не рухається в просторі, тому що не має нічого поза собою, куди б міг переміститися, тому що він є все. Він не народжується і не знищується, тому що немає іншої речі, у яку він міг би перетворитися. І він не може збільшитися або зменшитися, тому що він нескінченний, а нескінченне не має частин. «Оскільки Всесвіт нескінченний і нерухомий, не потрібно шукати його двигуна». Нескінченні світи, що містяться в ньому, землі, вогні й інші види тіл, що іменуються зірками, всі рухаються під впливом їхнього внутрішнього начала, їхньої власної душі.

Як уже сказано вище, пануючий світогляд XVI століття спирався на ідеї про те, що воля Бога за допомогою світового механізму передається на землю. Якби він не був улаштований, волю Бога найкраще спостерігати за рухом небесних тел. По суті, байдуже, де в цьому механізмі знаходиться Земля. Важливо, що все знаходиться у внутрішньому зв'язку. Тому і вчення Коперніка католицька церква сприймала спокійно протягом майже сотні років. Але вчення знаменувало зміни в розвитку людського духу, який пробуджувався до більш високого життя.

Емпіризм філософії Нового часу. Кінець XVI – початок XVII ст. в Західній Європі знаменував активний розвиток буржуазних відносин у межах феодального суспільства. В сільському господарстві плуг витіснив соху, широко застосовувались водяні млини. Успіхи в кораблебудуванні дали поштовх до розвитку мореплавання, що сприяло географічним відкриттям і колонізації земель в Америці і Азії, а це стимулювало розвиток торгівлі. Ремісництво замінюється мануфактурою, а остання витісняється промисловістю. З бурхливими змінами в економіці і суспільному житті відбувається переоцінка цінностей в усіх сферах духовного життя суспільства, в тому числі і філософії. В ній послаблюються гуманістичні тенденції, натомість різко зростає зацікавленість природознавством, започаткованим ще мислителями Відродження. Це був період, коли в гносеології домінуючими методами пізнання стають емпіризм, сенсуалізм, раціоналізм.

Філософом, який поклав початок філософії Нового часу, був англійський

мислитель Френсіс Бекон. Ф. Бекон зазначив, що для відшукування істини існують два шляхи. Один здійснюється від відчуттів і окремоностей до найбільш загальних аксіом і, йдучи від цих непохитних основ, відкриває середні аксіоми. Цим шляхом і користуються нині. Другий шлях виводить аксіоми з відчуттів і окремоностей, піднімаючись поступово до найбільш загальних аксіом. Це – істинний шлях, але невипробований. Найкращий з усіх доказів є досвід, якщо тільки він корениться в експерименті. Далі з різноманітного досвіду треба відкрити істинні причини і аксіоми. Правильно відкриті аксіоми глибоко озброюють практику.

Класифікація наук у філософії Бекона займає важливе місце. Він поділяє філософію на три частини: теологія, вчення про природу, вчення про людину. Теологія боговдохновенна і її підрозділи повинні визначати самі теологи. Хоча сам Бекон бачив у ній, щонайменше, вчення про законність людського розуму в божественних питаннях і вчення про ступені єдності в граді Божому.

Філософія раціоналізму Нового часу. Рене Декарт пропонує почати філософствування із сумніву в усьому. Нас відволікає від істинного пізнання безліч забобонів. Їх можна позбутися, якщо хоч раз у житті засумніватися в усіх речах, щодо вірогідності яких ми маємо хоча б найменшу підозру. Корисно навіть вважати сумнівні для нас речі помилковими. Тому, продовжує Декарт, ми засумніваємося навіть у математичних аксіомах і доведеннях. Адже ми спостерігаємо, як дехто визнає істинними і самоочевидними такі речі, які нам уявляються хибними. Так, ми знаємо про існування всемогутнього Бога. Але нам невідомо, чи не побажав він створити нас такими, щоб ми завжди обманювались, причому навіть у речах, що здаються нам зрозумілими.

Філософія Декарта також оцінює роль провидіння в пізнанні і житті: «Ми повинні визнати неможливим, щоб щось відбувалося інакше, ніж це навіки визначено провидінням». Божественне провидіння – це зумовленість або непорушна необхідність, що протистоїть випадковості.

Загальноприйняті уявлення про всесильний випадок Декарт вимагає відкинути, бо божественне провидіння управляє всім, і рішення його вічне,

безпомилкове і беззаперечне. Навіть «свободна воля» наперед визначена, бо божественне провидіння побажало лише щось поставити в залежність від неї. Субстанція для Декарта – це річ, що існує, зовсім не потребуючи для свого буття іншої речі. Таким може бути лише Бог. Можливість існування інших субстанцій ми можемо досягти лише за сприяння Бога. Кожній субстанції належить одна головна властивість.

Так Декарт протиставив дух і тіло і ввів у філософію ідею абсолютної протилежності духу і тіла. Це і є дуалізм Декарта. Мисляча річ і річ протяжна для нього – дві різні речі. Протяжна річ цілком позбавлена духу, а духовне цілком нематеріальне. Але дві речі, які не мають зовсім нічого спільного, не можуть і впливати одна на одну. Декарт це розумів, як розумів і те, що взаємодія між мислячою істотою й істотою протяжною все-таки існує. Але як пояснити, що тілесне страждання, вплив на тіло, відчувається духом, а душевна напруга, душевний біль ведуть до стомлення і хвороби тіла? Як пояснити, що думка, яка йде від нашого духу, примушує органи тіла служити духу?

Вчення Декарта спричинило питання про зв'язок душі з тілом. Це питання, як зазначав Ф. Шеллінг, було протягом довгого часу може навіть і основним питанням філософії, хоча в більш високих за своїми принципами філософських системах воно має підлегле значення.

Містицизм. Блез Паскаль – французький учений, письменник і мислитель. Після ряду важливих відкриттів у природничих науках він розчарувався у доведеннях розуму, замислився над межами людського пізнання і звернувся до доведень серця. «Думки» Паскаля – це лише начерк філософського трактату, ідеї якого сприяли формуванню світогляду багатьох самобутніх філософів у майбутньому.

Паскаль зазначив, що видимий світ - це лише непомітна риса у величному лоні природи. Скільки б ми не звеличувались нашим проникненням за межі мислимих просторів, ми відтворимо лише атоми порівняно з дійсним буттям. І найбільше зі збагнених проявів усемогутності Божої – збентеження, розгубленість нашої думки, вбогість уяви. Адже в ряду пізнаваного наші знання

займають не більше місця, аніж ми самі у всій природі.

Паскаль зробив для себе висновок про сутність буття людини. Матеріальна оболонка, в яку вклала нас природа, утримується на грані двох безодень – безодні нескінченності і безодні небуття. Людина – небуття в порівнянні з нескінченністю, і людина – все суще в порівнянні з небуттям. Людина однаково не може осягти небуття, з якого виникла, і нескінченності, у якій розтане. Але безсилля наше проникнути в суть речей доповнене ще і їхньою однорідністю, хоча в нас самих сполучаються субстанції різнорідні, протилежні – душа і тіло. Тому майже всі філософи заплутуються у суті того, що нас оточує, і розглядають дух як щось тілесне, а тіла – як щось духовне.

Однак людина потребує благодаті Бога, оскільки ніщо не вказує їй істини. Почуття обманюють розум химерами, а душевні пристрасті напружують почуття. Тому обидва джерела для пізнання істини тільки затемнюють одне одного. Звідси висновок Паскаля: «Пізнай же, гордій, який парадокс ти сам для себе уявляєш. Упокорся, немічний розум, замовкни, нерозумна природо; пізнай, що людина – істота нескінченно незрозуміла для людини, і запитай у твого Владика про невідоме тобі істинне твоє становище. Послухай Бога».

Паскаль стверджував, що істину ми пізнаємо також і серцем, бо серце дає нам знання перших начал: простору, часу, руху, числа. З цього знання розум має будувати свої міркування. «Дай Боже, щоб ми ніколи не мали потреби в розумі, а пізнавали всі речі інстинктом і почуттям», – волав Паскаль. Але природа, на жаль, відмовила нам у цьому благу, і більшість істин ми отримуємо шляхом міркування.

Проблему буття Бога Паскаль уперто досліджував. Розум тут нічого не здатний вирішити. Нас розділяє нескінченний хаос. Але вибирати необхідно, наполягав Паскаль. Поставимо на те, що Бог є. Якщо ми виграємо, ми виграємо все; якщо програємо, то не втратимо нічого. Паскаль шанував християнство, тому що ніяка інша релігія не побачила в людині і найдосконалішу, і найжалюгіднішу тварину. Тільки християнство навчило, що людина народжується в гріху, і це висока правда..

Паскаль вважав, що люди всі разом не гідні Бога внаслідок свого ушкодження, але гідні Бога споконвічно, за своєю природою. Філософські, метафізичні докази Бога заплутані і далекі від людських думок. Безсумнівне для Паскаля одне: ті, хто шукає Бога без Ісуса Христа, ніде не знаходять світла або приходять до атеїзму і деїзму.

Воістину, сутність релігійного містицизму Паскаля в його ж словах: «Христос є предметом і осередком усього: хто не знає його, не знає нічого ні в порядку світу, ні в самих собі. Тому що, окрім Ісуса Христа, нам недоступне не тільки пізнання Бога, але і пізнання самих себе».

Матеріалізм і атеїзм у Франції XVIII ст. Матеріалізм і атеїзм найбільш помітний у філософських вченнях французьких мислителів XVIII ст., бо він став наслідком розвитку природничих наук. Безсумнівний вплив на них попередників у філософії: Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка й ін. Мислителі та філософи Франції вписали яскраву сторінку в історію вільнодумства і науки. Серед них: Франсуа-Марі Вольтер, Жюльєн Офре де Ламетрі, Жан-Жак Руссо, Клод-Адріан Гельвецій, Етьєн-Бонно де Кондільяк, Дені Дідро, Поль-Анрі Гольбах, Жан-Антуан Кондорсе. Роботи цих мислителів широко відомі у нас, опубліковані в перекладах.

Вчення Миколи Кузанського. Правомірність основних догм релігії, Кузанський доводить, спираючись на філософські поняття і принципи. Навіть Бога не можна однозначно уявляти як абсолютну максимальність або абсолютну мінімальність. Звичайно протилежності вбачають тільки в речах, порівнюваних з більшими і меншими. Але коли ми очистимо максимум і мінімум від кількості, подумки відкинемо велике і мале, нам стане зрозуміло, що максимум і мінімум збігаються. Адже, по суті, максимум і мінімум є найвищим ступенем. Звідси: «Бог є так само максимальне світло, як мінімальне світло». Наш слабкий розум не може сполучити протилежності в їхньому джерелі. Однак, коли ми незбагнено піднімемося над недосконалістю розуму, то побачимо, що абсолютний максимум є нескінченністю, якій ніщо не протистоїть, і з якою збігається мінімум.

Святу Трійцю Кузанський пояснив у дусі діалектичних уявлень Піфагора. Єдність як одиниця передує всякому розходженню, і вона вічна. Двійка є символом нерівності і розходження, котрі за своєю природою одночасні: де нерівність, там обов'язково й розходження, і навпаки. Але рівність за природою передує нерівності. Єдність - причина зв'язку, а двійка – поділу. Отже, єдність, рівність і зв'язок є початком усього і суттю триєдності. Зрозумівши це, ми зрозуміємо, що в Божественній Трійці єдність – Отець, рівність – Син, а зв'язок – Дух Святий.

Нескінченність Всесвіту Кузанець сприймав діалектично: «Хоча у світлі нескінченної божественної потенції, яка безмежна, Всесвіт і міг б бути більшим, але через невіддатливість буттєвої можливості, або матерії, яка не може простягатись актуально до нескінченності, Всесвіт не може бути більшим і, виходить, не має межі, оскільки актуально неможливе ніщо більше від нього, що кладе йому межу... Знов-таки Всесвіт актуально існує тільки в конкретній визначеності, у якій він існує тим найкращим чином, який допускає влаштування її природи».

Через ідею взаємозв'язку всіх природних явищ, через принцип співпадання протилежностей у Святей Трійці, через вчення про нескінченність Всесвіту і через вчення про людину як мікрокосм, Микола Кузанський очевидно утверджував ідею обожнювання людини й ідею єдності сутності Всесвіту, Бога і людини. універсальної досконалості.

Томас Гоббс розвивав емпіричну філософію, спираючись на матеріалістичні уявлення. Народився в родині англійського проповідника, вчився в Оксфордському університеті. Мав багато ворогів у науці й особистих, оскільки його книги «Левіафан» і «Основи філософії» занадто категорично заперечували пануючі тоді уявлення про світ, пізнання і людину.

Об'єктом філософії служать тіла, які можна скласти і розкласти, які якимсь чином виникли і порівнянні з іншими. Для Гоббса тілом є все те, що не залежить від нашого мислення і збігається з якою-небудь частиною простору. Те, що не виникло і не має властивостей, не є предметом філософії. Як учення

про тіла, філософія виключає із себе теологію, або вчення про бога, його природу і властивості. Бог нескінченний, вічний, незбагнений, не породжений; а нескінченне не є предметом філософії, тому що все, що ми знаємо, походить лише з наших почуттєвих уявлень чи образів.

Немецька класична філософія. Філософія Іммануїла Канта. Кант він прагнув дати наукову картину виникнення Сонячної системи на основі дії законів розвитку матерії. «Дайте мені матерію, я побудую з неї мир», заявляє Кант, називаючи думку Ньютона про необхідність божественного першопоштовху «жалюгідною». Але, з іншого боку, він убачає кінцеву першопричину миру все-таки в Бозі. Сам факт природного і закономірного розвитку Всесвіту з первинного хаосу філософ вважає «єдино можливою» підставою для доказу його буття.

Знання, по Канту, має складний склад і складається з двох частин. Першу частину філософ називає «матерією» знання. Це потік відчуттів, або знання емпіричне, таке, що дається а posteriori, тобто шляхом досвіду. Друга частина – форма – дається до досвіду, а priori і винна цілком готовою знаходитися в душі, в суб'єктові.

Перший ступінь пізнання – область чуттєвості – характеризується здатністю людини упорядкувати хаос відчуттів за допомогою суб'єктивних форм споглядання – пространства і часу. Таким шляхом, по думці Канта, утворюється предмет чуттєвості, або мир явищ. Наступний ступінь – це область розуму. Досвід є продукт Діяльності, з одне сторони, чуттєвості, з іншої – розуму. Жодну з цих здібностей не можна віддати перевагу іншому. Без чуттєвості жоден предмет не був нам даний, а без розуму жоден би не був мислимо. Думки без змісту порожні, а наочні уявлення без понять сліпі. Знання, таким чином, виникає з двох умов: чуттєвості і розуму. Думки сприйняття, отримані на основі чуттєвості і рассудка. Последний і вищий етап розумне пізнання. Він є «вищою інстанцією» для обробки матеріалу наочних уявлень і для підведення його під вищу єдність мислення». У метафізиці до цих пір, відзначає мислитель, розум досліджувався з позицій раціональної психології,

раціональної космології і раціональної теології, які насправді є науками уявними. Вершиною філософії, по Канту, є етика, що базується на розумінні людини як вищій цінності. «У всьому створеному світі все що завгодно і для чого завгодно може бути спожито всього лише як засіб; тільки людина, а разом з ним кожна розумна істота є мета сама по собі». Ці положення, виражаючи принципи гуманізму, мали велике прогресивне значення для свого часу.

Філософія Г. Гегеля. Г. Гегель першим представив весь природний, історичний і духовний мир в безперервному розвитку. Він відкрив і обґрунтував з позицій об'єктивного ідеалізму основні закони і категорії діалектики. Він свідомо протиставив діалектику як метод пізнання її антиподу – метафізиці. Філософія Гегеля – що максимально раціоналізував об'єктивний ідеалізм. У основі всього сущого лежать закони мислення, тобто закони логіки. Але логіки не формальною, а співпадаючою з діалектикою – діалектичної логіки. На питання про те, звідки узялися ці закони, Гегель відповідає просто: це думка Бога до створення світу. Лотка є «зображення Бога, який він є в своїй вічній суті до створення природи і якого б то не було кінцевого духу».

Вищий ступінь розвитку – «абсолютний дух». На цьому ступені абсолютна ідея виявляється у сфері людської історії і предметом мислення саме себе.

Гегелю властивий гносеологічний оптимізм, переконання в пізнаваності миру Суб'єктивний дух, людська свідомість, осягаючи речі, виявляє в них прояв абсолютного духу, божественного мислення. Звідси слідує важливий для Гегеля вивід: все дійсне розумно, все розумне дійсно.

Західноєвропейська філософія XIX-XX ст. Розвиток філософії у європейських країнах у XIX-XX століттях набув великого прискорення, спричиненого як бурхливим розвитком науки і промисловості, так і поверненням у певних колах до ідей окультизму та езотерики у їх різноманітному втіленні: астрологія, хірософія, магія тощо. В європейському християнстві також продовжувався процес протиставлення різних конфесій, з одного боку, а з іншого відчувались численні намагання утвердити чистоту

християнського світобачення, досліджуючи витoki релігії та особистість її засновника Ісуса Христа. У цей час також Європа знаходилась під впливом усіляких апологетів ідеологій капіталізму, соціалізму, анархізму, виникла велика кількість партій, періодично її потрясли революційні виступи трудящих. Одним словом, Європа ХІХ-ХХ ст. – це цікавий, багатоплановий і складний період в світовій історії, який спричинив появу цілого спектру філософських концепцій та течій, серед яких позитивізм, марксизм, неогегельянство, неокантіанство, екзистенціалізм, ірраціоналізм, окультизм та езотерика, прагматизм, неотомізм, неопозитивізм, фрейдизм, неофрейдизм та аналітична психологія тощо.

Екзистенційна філософія. Однією з провідних течій ХХ ст. є екзистенціалізм, філософія існування. Поняття екзистенції було запроваджено у філософію датським філософом С. К'єркегором. С. К'єркегор протиставив категорію існування (екзистенції), як уособлення особистості того, хто філософствує. Він же запровадив у тогочасну філософію поняття «страх», «розпач», «рішучість», «досада», «абсурд», «занепокоєння».

Традиції екзистенціалізму отримали подальший розвиток лише у ХХ ст., коли інтерес до аналізу проблем людського існування (екзистенції) набув значного інтересу. Значний внесок у розвиток цього напрямку зробили Лев Шестов, Карл Ясперс, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю та інші мислителі. Карл Ясперс – визначний німецький філософ, філософську позицію якого можна визначити як релігійний екзистенціалізм. Відомі його роботи «Витoki історії і її мета», «Філософська віра» та інші.

Релігійна філософія. Загалом релігійна філософія – багатопланове явище, яке має давню історію. В останньому столітті найбільш відомий неотомізм. Ця філософська течія виникла в 1879 році як спроба ієрархів католицької церкви знайти своє місце на терені сучасного філософування. Ідеологія неотомізму спирається на основні категорії і принципи філософії св. Фоми Аквінського «сутність-існування», «форма-матерія». Найбільш знаними і авторитетними мислителями цього напрямку можна вважати Е. Жільсона, Жака Марітена,

Ю. Бохеньського та інших. Прихильність католицизму до Фоми Аквінського досить обґрунтована, оскільки ангельський доктор послідовно розробив вчення про гармонію віри і розуму. Це вчення в епоху посилення протиріч сучасного суспільства, викликаних неупинним науково-технічним прогресом, виявилось продуктивним, звертаючись до глибин духовної складової людського існування..

Аналітична психологія Юнга. Карл Густав Юнг – видатний швейцарський мислитель, філософ і психолог, універсально освічений вчений, багато зусиль доклав до пошуків «внутрішньої людини». Його перу належить значна кількість робіт про колективне несвідоме, психологію, релігії східні і західні, про проблему душі тощо, з якими сьогодні може ознайомитись і вітчизняний читач. Загалом його філософсько-психологічну систему визначають як аналітичну психологію.

Юнг зазначив, що в процесі свого пізнання світу і спілкування люди користуються словами, поняттями і символами, щоб висловити смисл того, що вони хочуть передати. Найбільш цікавими засобами спілкування виступають символи: терміни, імена чи зображення, які відомі у повсякденні, але несуть у собі ще додаткове значення. Наприклад, на куполі православної церкви ви бачите зображення тварин під образами євангелістів. Хтось, не знайомий з християнством, міг би зазначити, що християни поклоняються тваринам, хоча насправді це не так.

Важливим внеском в науку стало визначення Юнгом сутності колективного несвідомого. Беззаперечно існує прошарок особистісного несвідомого. Колективне несвідоме ідентичне у всіх людей і створює тим самим загальне підґрунтя душевного життя кожного, будучи по природі над особистим. Зміст колективного несвідомого складають так звані архетипи. Говорячи про зміст колективного несвідомого, ми маємо справу з стародавніми, висхідними типами, всезагальними образами. Знаною формою прояву архетипів виступають міфи і казки. Міфи намагались тлумачити солярними, лунарними та метеорологічними уявленнями. При цьому не брали до уваги

психічну їх сторону, оскільки вони - демонстрація глибинної сутності душі.

Походження людини як філософська проблема. Питання про походження людини хвилювало людство протягом всієї його історії. Але довгий час ця проблема обговорювалася в межах релігії, міфу. В ХХ ст. особливо швидко почали накопичуватися природничонаукові знання про походження життя на землі, а отже, і людини. Але, не дивлячись на значну, розгалужену систему досліджень, накопичені знання, експериментальні роботи, проблему не можна вважати вирішеною. Це лише гіпотези, жодна з яких не підтверджується практично.

Епоха Відродження характерна пафосом автономії (самостійності) людини, її безмежних творчих можливостей. Бог переміщається на периферію людського життя. Людина відривається від нього. Вона тепер вірить у себе. Характерними в цей час є думки французького філософа Декарта про людину. Сутність його відкриття – «людина є мисляча річ». Мислення – це єдине достовірне свідчення людського існування. Отже, саме в розумі, мисленні вбачається специфічна особливість людини, її сутність.

Класична німецька філософія характеризується різноманітністю відповідей відносно сутності людини.

2.2. Формуванні духовності у курсі «Етика»

Курс «Етика» має на меті ознайомити студентів з філософськими основами науки етики, дати загальні уявлення про формування етичної свідомості у людини.

Розділи програми включають аналіз питань, що стосуються етики як науки об моралі, визначення її предмету, історію становлення і розвитку, характеристику різних етичних концепцій. Разом з цим в курсі розглядаються проблеми суті, специфіки, структури і функціонування моралі як соціального явища, її взаємодії з іншими формами суспільної свідомості. Розглядається

специфіка професійною, зокрема, педагогічної етики.

Основне практичне завдання вивчення вузівського курсу «Етика» полягає в тому, щоб допомогти майбутньому фахівцеві сформувати власні уявлення про предмет етики, осмислити основні проблеми, таким чином визначити свою етичну свідомість. Завдяки теоретичній свідомості об'єктивно оцінювати етичні якості. Оволодіти навиками аналізу складних соціальних процесів в етичному регулюванні поведінки людей.

Основним завданням слід вважати свідоме оволодіння етичною культурою. Етика – це особливе гуманітарне вчення, предметом якого є мораль (моральність), а центральною проблемою є «Добро і зло».

Принципи гуманізму, терпимості, поняття добра, сенсу життя, совісті, спів страждання – все це складає предмет вивчення етики, яка виступає гуманістичною основою формування особистості.

Демократизація і гуманізація суспільства відносин замість панували раніше класових цінностей висувають на перший план інтереси і права особистості і – разом з тим – вимагають їх серйозного обмірковування в контексті громадянських прав, свобод і суспільних інтересів. Потреба у підготовці молодого покоління до життя і соціальної творчості робить необхідним такі якості особистості, як громадськість, патріотизм, почуття обов'язку, справедливості, честі, гідності. Все це поняття етичного ряду, і вони не можуть бути сформовані без усвідомленого вибору, яке передбачає їх знання і розуміння людиною. Так етика стає найважливішим фактором громадянської освіти особистості.

Іншими словами, вона не тільки відображає реальну мораль, але й задає ціннісну основу людської діяльності, визначаючи на що вона повинна бути скерована і в чому є її доконаність – добродійність. Тому етику вивчають не стільки для того, щоб знати, що таке добродійність (моральність), скільки для того, щоб стати добродійним (моральним).

Задачі, що стоять перед етикою: описувати мораль – її історію, її теперішні норми, принципи, ідеали, те, що називають моральною культурою

суспільства; пояснювати мораль – намагатися дати аналіз сутності моралі в тому, що повинно бути і тому що існує; вчити моралі – давати людям необхідні знання про добро і зло, сприяючи самовдосконаленню людини та вироблення її власної стратегії “вірного життя”

Є періоди, коли найвищою цінністю і метою етики і моралі оголошується не людина, а дещо інше, зовнішнє відносно нього (ідея комунізму або світового панування), а сама людина розглядається лише, як засіб досягнення цієї мети. Це характерно для всіх тоталітарних режимів суспільств, як у минулому (східних деспотій, європейський абсолютизм, німецький егоїзм, радянська тоталітарна система), так і зараз. Етика, що панує у таких суспільствах, яка є нав’язувана ними, буде мати авторитарний характер.

Основи гуманістичної етики проголошені Кантом (категоричний імператив). Авторитарна етика базується на ірраціональному авторитеті, що спирається на страх, залежність та насилля. Гуманістична етика – раціональна – антропоцентральна.

Структура етики. Керуючись основними принципами гуманістичної етики та розумінням її як «практичної філософії», правомірним є виокремити в ній низку основних блоків:

Екологічну етику – розглядає норми поведінки людини, як частини екосистеми стосовно навколишнього середовища.

Етику громадянськості – розробляє норми поведінки людини як громадянина стосовно суспільства.

Ситуативну етику – в якій розробляються практичні рекомендації стосовно конкретних ситуацій, сферам людської життєдіяльності – як публічним (етика політичних дій), так і інтимним (етика сімейних стосунків).

Професійну етику – система моральних принципів, норм і правил поведінки спеціалістів різного профілю з урахуванням особливостей їх професійної діяльності і конкретної ситуації.

Етику ділового спілкування – яка виступає, як у ролі самостійної професійної етики (для менеджерів, підприємців) так в якості елемента етики

інших професій (юриста, інженера, лікаря, педагога).

Метою етики Аристотель визначає не знання, а вчинки, оскільки вона має справу не з загальним благом взагалі, а із здійсненим благом. Таким чином Аристотель визначає етику, як практичну філософію. Пов'язує чесноти з громадянськими якостями особистості, виходячи з твердження, що «людина – тварина суспільства». Епікур – поміркований гедонізм, який віддавав духовній насолоді першість перед тілесною. Його моральний ідеал – атараксія.

Етична свідомість епохи Середньовіччя та Відродження. Етика V – XV ст. – суперечливе явище. Основні її положення оформились в патристиці – вченнях «батьків церкви» (Тертупліан, Августин, Іоанн Златоуст, Ориген) відстоювали релігійний підхід і християнські цінності, розробляючи основи універсальної моралі.

Августин Блаженний «Про град божий». Бог – найвище благо. Християнська думка Середньовіччя виходє з того, що ні етика ні мораль не містять свої основи в самих собі і тільки у співвідношенні з теологією вони можуть окреслювати межі між гарним і поганим. Фома Аквінський в рамках схоластики, використовуючи етику Аристотеля, інтерпретує в душі християнства античне вчення про чесноти. Мудрість, розсудливість, справедливість, мужність доповнюються теологічними: вірою, надією, Любов'ю. Бог – єдине і найвище благо.

XIV – XV ст. – відхід від теологічного спрямування в етиці. Поступово світські мислителі звертаються до проблем людини – гуманізм. У їх творчості часто реалізується принцип антропоцентризму. Людина замінює собою божественні речі. Релігійні персонажі в літературі, образотворчому мистецтві набули рис звичайних людей. У творчості Данте, Петрарки, Боккаччо, Лда Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля, Сервантеса, Томаса Мора, Шекспіра, Еразма Роттердамського. Оскільки багато з них критично ставилися до середньовічної спадщини та закликали до повернення до високих зразків античної культури за цим періодом закріпилася назва Відродження або Ренесансу.

В етиці Відродження небачену раніше цінність набуває людська

особистість. Оригінальність, індивідуальність стають в цей час важливими в системі моральних цінностей. Н. Макіавеллі у праці «Володар» відкидав провідну роль релігії і церкви формуванні морально досконалої особистості, стверджуючи, що це є прерогативою централізованої держави. Т. Мор – праця «Утопія» пов'язував підвищення рівня моральності з відмовою від приватної власності.

Етична думка Нового часу. Домінують у XVII – XVIII ст. раціоналістичні тенденції у розвитку філософії та етики, засновані на емпіричних методах.

Б. Спіноза трактат «Етика». Предмет і задача етики – свобода людини, яка розуміється як звільнення з-під влади афектів та пасивно-страждального стану. Метою людини повинна бути інтелектуальна любов до Бога, тобто прагнення до наукового пізнання законів природи в рамках якої особистість здатна здійснювати вільний вибір.

Р. Декарт тимчасові правила моралі: жити у відповідності з законами та звичаями своєї країни; прагнути перемагати скоріше себе, ніж долю. Теорію «природного права» та «суспільного договору» Д. Локк, Т. Гоббс. Моральність виникає природнім шляхом з «людської природи». Природній стан людини є «війна всіх проти всіх». Маючи розум, індивід приходить до необхідності за допомогою «суспільного договору» пожертвувати для загального блага частину своїх можливостей, щоб згодом суспільство захистило його «природні права».

Французьке Просвітництво XVII ст. Етика гранично соціалізована, норми моралі розглядаються в ній у прямій залежності від громадянських прав та обов'язків індивіда (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо).

Німецька класична філософія. І. Кант. Сутність моралі зводиться до вічного і незмінного, категоричного імперативу, який вимагає безумовного виконання – всезагального морального закону (апріорі); та гіпотетичного імперативу – який отримується протягом життя з досвіду (апостеріорі). Моральність надана людині оскільки вона є розумною істотою і належить досвіту свободи. Вона виявляє свою безумовність тільки в якості внутрішнього переконання, способу мислення.

К. Маркс, Ф. Енгельс. Моральність визначається способом життя людини, спосіб життя – пануючим у суспільстві способом виробництва. Звільнена від релігійних норм. Пріоритет інтересів класу над інтересами індивіда, підкорення людини колективу.

Ф. Ніцше стверджує примат перед буттям, цінностей перед знаннями. Проголошує про прихід «надлюдини», яка піднімається над будь-якими забобонами, та стоїть «по той бік добра і зла», є носієм вільної творчої моралі майбутнього.

Етика ХХ ст. Науково-раціоналістичний напрямок (прагматизм, позитивізм). Виникають нові системи ірраціоналістичної етики, психоаналіз, екзистенціалізм, персоналізм. Релігійно-етичний напрямок: неопротестантизм, неотомізм. Етика прагматизму – Ч. Пірс – виникла у США наприкінці ХІХ ст. Абсолютизація моральні цінності в якості вічних та незмінних. Екзистенціалізм – розквіту досягає в працях М. Хайдегераа, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра. Моральність ворожа людині, вона є засобом маніпулювання людиною. Неотомізм – Ж. Марітен, Е. Жильсон, папа Іван має статус офіційної етико-філософської доктрини Ватикану. Намагання об'єднати релігійно-містичний підхід з науково-раціоналістичним розумінням, що утвердилось в сучасну епоху. Неопротестантизм. К. Барт, П. Тілліх, Е. Бруннер, Р. Нібур. Розвивається головним чином у США та Швейцарії. Особиста віра в сучасних умовах повинна скорегувати світогляд кожної окремої людини, утримати його від нерозсудливих вчинків. Критерії моралі повинні пересуватися в середину свідомості суб'єкта, стати еквівалентом його совісті.

Лев Толстой принцип моральності не опиратися зламу. Заборона насильства. Опір – можливий тільки не фізичний. Права на вбивство не існує, тому що воно суперечить людській моралі.

Мораль – це специфічний спосіб духовно-практичного освоєння світу, який передбачає ціннісно-імперативне ставлення до нього. Мораль є історично першим способом соціальної регуляції, який забезпечує узгодженість дій індивідів та оптимальне поєднання індивідуальних інтересів. Об'єктивна

сутність моралі полягає в тому, щоб забезпечити баланс особистого і суспільного блага, внести гармонію у процес людського спілкування.

Моральні принципи – головний елемент в системі моралі, виступають моральні принципи, основні фундаментальні уявлення про належну поведінку людини, на якій базуються моральні норми. Найважливішими принципами, через які і завдяки яким розкривається сутність моралі є принципи колективізму та індивідуалізму.

Колективізм – є одночасно умовою і прямим наслідком суспільної сутності людини, орієнтуючи останнього на підкорення своїх особистих інтересів суспільним та служіння їм. Основоположний принцип авторитарної етики: людина здатна на самопожертву ототожнює себе з даною соціальною групою.

Індивідуалізм – утверджує перш за все цінність, унікальність і не повторність кожного індивіда, пробуджуючи в ньому впевненість у собі, прагнення до найбільш повного самовираження. Підвищує рівень відповідності особистості за вчасну моральну діяльність.

Принцип гуманізму – визнання людини головною цінністю, а її інтересів пріоритетними. Це захист гідності особистості, її свободи і всебічного розвитку і це торжество людяності у людських стосунках.

Принцип альтруїзму – некорислива любов та турбота про благо іншої людини. «Полюби ближнього, як самого себе», готовність до самопожертви. Егоїзм – орієнтація людини тільки на себе, на шкоду всім іншим.

Принцип толерантності – терпимість до іншого, інших поглядів, цінностей, поведінки.

Принцип нетерпимості – намагання нав'язати свою точку зору, небажання і невміння зрозуміти іншого та визнати його право бути іншим, слідувати іншим нормам моралі і цінностям. Байдужість – з тимчасового стану можу перетворюватися в принцип, нейтральної поведінки, а насправді такий, що веде до підлості та зради.

Структура моралі. Моральні норми, принципи, ідеали існують не тільки у

вигляді ідей. Вони проявляються в моральній діяльності людей. Результат складної взаємодії моральної свідомості, моральних відносин, моральної поведінки. У єдності вони є способом буття моралі, яка виражена в її структурі. Моральні відношення – основною формою є спілкування. Саме у спілкуванні матеріалізуються, стають реальними, у багатьох ефемерні зв'язки, які зазначаються поняттям відношення. Відношення людини до суспільства в цілому, до інших людей, до самого себе, до природи.

Моральні уявлення людей історичні (залежать від життя суспільства, його культури у деякий час) та мінливі (змінюються на кожному етапі історичного розвитку суспільства).

Три теорії походження моралі: Ідеалістичні, креаціоністські концепції моралі, які включають уявлення про: божественне походження моралі (релігійна мораль), «апріорної суті» моралі (ідеї І. Канта), абсолютної ідеальної заданості моралі (Платон). Згідно даної концепції мораль має трансцендентальну здатність і не залежить від психічних або фізичних властивостей людей. І тому етика не перетинається з науками, які вивчають людину.

Функції моралі:

1. Виховна функція, яка заключається в: формуванні у дитини моральних установок, звичаїв, моральних заборон, самовихованні дорослої людини (протягом всього життя), усвідомленому виборі моральних орієнтирів. Виховну функцію можуть виконувати не тільки люди, але й ЗМІ, література, мистецтво, взаємовідносини оточуючих людей.

2. Ціннісно-орієнтуюча функція, мораль відіграє найважливішу роль у розвитку особистості, дає моральну орієнтацію особистості.

3. Комунікативна функція моралі складається з: регуляції людського спілкування, створення його нормативів (етикет), гуманізації спілкування, намагання зробити спілкування максимально приємним для всіх сторін (орієнтація на добро у спілкуванні).

4. Пізнавальна функція моралі міститься в тому, вона є засобом пізнання

внутрішнього світу людини, дає людині етичні пізнання, які допомагають їй вирішити моральні питання, керувати своєю поведінкою, почуттями.

5. Регулятивна функція моралі (є найважливішою функцією) заключається в регуляції поведінки людей і суспільства в цілому за допомогою: обмеження негативних прагнень людей; управління суспільними відносинами; саморегуляції індивіда; втіленням в життя гуманістичних норм та ін.

Регулятивна функція «високої моралі» є тенденцією, устремлінням. Реальну регуляцію здійснює синтез загальнолюдських моральних уявлень і соціально-конкретних уявлень.

Мораль регулює поведінку людей і взаємовідносин людей, за допомогою схвалення або не схвалення з боку громадської думки, моральної самооцінки особистості.

6. Гуманізуюча функція міститься в: прагненні моралі удосконалювати людину та обов'язковості моральних правил для всіх людей їх рівності.

Мораль і релігія. В основі всіх світових релігій є загальнолюдські моральні норми. Однак, релігійність, сама по собі, не гарантує моральності людей (наприклад: релігійний фанатизм, нетерпимість). Як вірам є і зворотне – невіруюча людина (атеїст) може бути моральною.

Мораль того чи іншого періоду взагалі ніколи не є своєрідною, хоча б через те, що у спілкування вступають люди, що належать до різних груп і культур, особливо це проявляється у кінці ХХ ст. з тим, що декларується і реальною терпимістю до «інших» поглядів.

Тенденції існування і розвитку моралі поч. ХХІ ст.

1. Демократизація – рівність моральних вимог, які висуваються до всіх без виключення.

2. Плюралізм – розширення моральних норм, на які дивляться з терпимістю

3. Персоніфікація – індивідуальність моралі, бути самим собою

4. Громадянськість – зростання політичної відповідальності, національної самосвідомості

5. Гуманізація

6. Екологізації – прояв людяності до всього живого, любити турбуватися про нього..

Мораль є характеристикою особистості (сукупністю моральних якостей) та відносин між людьми (сукупність моральних норм). Вони показують ступінь панування розуму людини над афектами (пристрастями).

Моральні норми всіх народів, релігійні моральні норми проголошують стриманість, поміркованість, обмеженість природних афектів, в деяких випадках – заборона природних бажань (відвага – протистояння інстинкту страху та ін.)

Поведінка людини є моральною тільки тоді, коли вона скерована на досягнення абсолютної мети, вищого блага.

Розумність поведінки передбачає її доцільність. Людина ставить перед собою мету – результат діяльності, що очікується. Мета виступає в ролі причини діяльності. Цілі людської діяльності знаходяться в ірраціональному зв'язку: кожна мета, може стати засобом по відношенню до іншої. На вершині ієрархії цілей – найвища мета, вище благо, яке: абсолютне, надає обґрунтованість діяльності людства, виражає позитивну скерованість діяльності людей (прагнення до діяльності)

Всі живі істоти, виключно з людиною, є конкретно чуттєвими, емпіричними, пов'язаними в єдину систему, яка підкорена загальним біологічним законам. Але в житті людини біологічні закони – тільки основа. Від інших істот людину відрізняють такі якості:

- самосвідомість – людина усвідомлює своє «я», відокремлює себе від навколишнього світу, оцінює навколишню дійсність зі своєї точки зору (вона центр системи координат);

- почуття відокремленості від світу вимагає компенсації, об'єднання з іншими людьми (соціокультурні співтовариства);

- не запрограмованість, на відміну від тварин людина;

- вільна від біологічно заданих стереотипів поведінки;

- має універсальні можливості;
- прагне до вивільнення від біологічних обмежень;
- прагне за межі чуттєвого життя (до ідеалів, до Бога);
- свобода вибору – поведінка людини не підкорена жорстким біологічним нормам.

Виховання уявляє собою процес багатогранний та багаторівневий. Перш за все він складається у цілеспрямованому впливі на розум, почуття, волю людини з метою вироблення у неї певних уявлень, переживань і ставлень до різних явищ дійсності, а також відповідних навичок поведінки.

Виховання відбувається не тільки цілеспрямовано, але й стихійно. Вступаючи у різні стосунки з іншими людьми, наслідуючи їх, або навпаки відкидаючи їх навички, установки, індивід тим самим формує у себе певні моральні якості.

Таким чином кожна людина в тій чи іншій формі займається самовихованням. І воно триває невпинно, адже кожний індивід постійно щось схвалює, а щось засуджує і у своїй і у чужій поведінці, розмірковує про свою долю та долю оточуючих. В процесі виховання використовують різноманітні засоби: вербальні та діяльні.

Вербальні – виховання здійснюється через слово, яке як відомо може викликати різноманітні почуття, образи, думки.

Діяльні – залучення молодої людини у різні форми позитивно скерованої соціальної активності, в трудову, навчальну, політичну, релігійну та ін. Моральні відносини не існують в чистому вигляді, а вплетені у різні види діяльності, виховання.

Індивідуальне моральне виховання дає можливість в більшій мірі врахувати особливості внутрішнього світу, умов життя того чи іншого індивіда, використати найбільш ефективні у даному випадку методи впливу. Крім того, у індивідуальному вихованні відбувається безпосередня взаємодія двох особливостей того кого виховують, і того хто виховує.

Масове виховання доповнює індивідуальне виховання. Добре відомо, що

в колективах виникає та духовна атмосфера, яка активно сприяє виробленню моральних переконань особистості, залучення її до моральної культури.

Виховання особливо моральне, становить надзвичайно складний процес, результати якого не завжди передбачувані. Видається можливим мати уявлення про ті фактори, які у значній мірі визначають направленість виховання. Ці фактори можна віднести до об'єктивних (тобто незалежним від свідомості волі вихователя, того кого виховують); або до суб'єктивних (залежним від людини).

До об'єктивних факторів слід віднести перш за все особливості середовища в якому мешкає людина. А саме – соціально-економічні відносини, національні традиції, рівень культури, конкретну політичну ситуацію. Все це, без сумніву, фіксується в значному ступені у внутрішньому світі людини, визначає направленість її поведінки, духовно-моральних пошуків.

Зрозуміло, що формування високих моральних переконань в багатих і бідних районах повинно відбуватися неоднаково, з урахуванням специфіки життя молодшої людини. Не залежить від волі вихователя і низка індивідуальних особливостей того, кого виховують. А саме – вік, стать, здоров'я, темперамент, зовнішність, умови сімейного життя та ін. Але ці фактори так чи інакше віддзеркалюються на його внутрішньому житті, духовних пошуках. Так зовнішня непривабливість, поганий стан здоров'я можуть стимулювати замкненість, агресивність, роздратованість, невпевненість в собі. У людини із слабким типом нервової системи частіше виникають переживання страху, а у індивіда із сильним типом – гнів, розлюченість.

Деякий відбиток на процес морального виховання підростаючого покоління накладає проблема взаємовідносин батьків і дітей – проблема вічна, адже ще у стародавніх суспільствах можливо було зустріти докори на адресу молоді (легковажні не шанують старших та ін.) а молоде покоління здавна докоряє старших за консерватизм, схильність до старих звичок. У молоді може проявлятися тенденція до морального релятивізму а у старих до морального догматизму і авторитаризму.

До факторів суб'єктивного порядку необхідно віднести специфіку

особистих прагнень, переконань, схильностей і захоплення як вихователя, так і того кого виховують.

Специфіка моральної освіти полягає у тому, що вона здійснюється у значній мірі як би сама по собі, без менторства, моралізування. Моральне виховання являє собою цілеспрямований процес формування у людини етичних знань, моральних потреб, ідейно-моральних переконань, моральних якостей і почуттів, стихійних і звичних норм поведінки, які відповідають моральному ідеалу.

Стержнем морального виховання є інтеріоризація, тобто переведення, моральних вимог суспільства, моральних принципів у внутрішні установки, особисті переконання кожної людини, які ставши такими послуговуються йому вірним компасом у його повсякденному житті.

Останнім часом особливу значимість набули питання самовиховання. Дієвість морального виховання забезпечується тільки тоді, коли зовнішньо моральний вплив доповнюється внутрішньою активністю того, кого виховують, його самовихованням, прагненням слідувати вищим приписам морального порядку, розвивати в собі якості, які необхідні для повноцінного морального життя. Там де цей двоєдиний процес порушується, моральне виховання набуває характер волюнтаризму, згубно впливає на того, кого виховують, породжує лицемірство.

2.3. Формування духовності вчителя у курсі «Естетика»

Курс естетики має на меті ознайомити студентів в стислій формі з сучасним рівнем наукових представлень естетичних і художніх знань.

В курсі розглядається зміст предмету естетики, цілі і завдання науки на сучасному етапі суспільного розвитку, даються зведення з історії світової і вітчизняної естетичної думки. А також передбачається вивчення початкових категорій естетики: естетичне і художнє, прекрасне і потворне, низовинне і

піднесене, трагічне і комічне, їх методологічну роль в художній творчості; структури естетичної діяльності і естетичної свідомості, всесторонній аналіз мистецтва як соціального явища, його морфологія, закономірності розвитку.

Завдання курсу естетики полягає в теоретичному осмисленні проблем формування естетичної культури особи, визначення у студентів естетичного відчуття, естетичних смаків і естетичних ідеалів, тобто формування естетичної свідомості особи.

Основні проблеми естетики. Давньогрецька естетика. Наголошуючи на ролі почуттів у становленні предмета естетики, не слід забувати, що вже з V ст. до н.е. на зміну почуттєво-споглядальному підходові до дійсності, пануванню космологізму (сприймання космосу як втілення гармонії, доцільності, краси) приходить дедалі помітніше загострення інтересу до самої людини, яка здатна пізнавати і освоювати навколишній світ. А отже, виникає потреба виробляти й осмислювати загальні поняття, систематизовувати пізнане. Водночас то був складний і суперечливий період у соціально-політичному житті Греції: війни з Персією, боротьба аристократії з демократичними тенденціями, конфлікти між полісами. І цілком природно, що життя вимагало осмислення тих культурно-соціальних зломів, які трансформували грецьку філософію у принципово нову площину. Можливо саме це дало поштовх для народження плеяди яскравих мислителів. Серед них особливе місце належить Сократу.

Беручи за основу принцип доцільності, Сократ намагався розкрити співвідношення між етичним і естетичним, прекрасним і корисним. Філософ оперував поняттям калокагатія – поєднання старогрецьких слів прекрасний і добрий (досконалий). Слід підкреслити, що це одне з найголовніших понять античної естетики, яке означало гармонію зовнішнього і внутрішнього, тобто умову краси індивіда. Термін калокагатія по-різному трактувався в конкретні періоди соціально-історичного розвитку античного суспільства. Піфагорійці розуміли калокагатію як зовнішню поведінку людини, яка водночас визначає її внутрішні якості. Геродот пов'язував калокагатію з релігійними ритуалами, мораллю жерців. Платон вважав, що принцип калокагатії має найпряміше

відношення до професії воїнів, до поняття військової честі і моралі. Та згодом греки дедалі більше почали трансформувати калокагатію у сферу освіти, вихованості людини. Власне, відтоді й почалося по-справжньому філософське осмислення цього поняття. Тенденція мала пряме відношення до появи концепції Аристотеля, який інтерпретував калокагатію як гармонію зовнішнього і внутрішнього. При Цьому під внутрішнім він розумів мудрість, яка, на його думку, приводить людину до глибокого усвідомлення єдності краси і добра, естетичного і морального, тобто до гармонії, що має стати нормою існування людини. Якщо ж людина не здатна сягнути такої викінченості, то вона повинна принаймні хоч через самовдосконалення тяжіти до цього. Зауважимо, що добре окреслену сутність принципу калокагатії давньогрецьке мистецтво намагалося втілювати в життя своїми творчими набутками. Носіями саме гармонійного, високого морально-етичного існування і діяння виступають герої Фідія, Поліклета, Софокла.

У подальші історичні періоди принцип калокагатії був забутий, а етика й естетика все більше роз'єднувалися і кожна з них обирала свій власний шлях розвитку. Проблема зв'язку цих наук перемістилася у сферу мистецтва, і найбільш типовим аспектом дослідження взаємодії етики й естетики стала проблема «мистецтво і мораль».

Естетичні погляди Сократа дістали творче продовження у філософській концепції видатного представника античної філософії Платона. Естетична спадщина його пов'язана з дослідженням природи сприйняття прекрасного, джерел талановитості, проблем естетичного виховання. Особливу увагу філософ приділяв вивченню мистецтва. Це пояснюється, зокрема, тим, що мистецтво відіграло особливу роль у житті Афін V-IV ст. до н. е. Продовжуючи традицію Сократа, Платон пов'язував вплив мистецтва з процесом формування морального світу людини: воно виховує як позитивні, так і негативні якості. Філософ розширив естетичну проблематику. В його теоретичних діалогах присутні думки про відносність краси, про шляхи досягнення абсолютно прекрасного. І хоч абсолютно прекрасне існує у вигляді

ідеї, зате сама можливість руху від простого до складного в становленні прекрасного відкривала шляхи до майбутніх теоретичних досягнень в галузі естетичного.

У теорії Аристотеля знову чітко простежується захоплення космосом – носієм гармонії, порядку, довершеності. Естетичне пізнання і мистецтво він розглядає як відображення світової гармонії. Аристотель вперше дав розгорнуту структуру естетичних категорій, запропонував власне розуміння прекрасного, трагічного, комічного. Серед значних теоретичних досягнень філософа — обґрунтування основного принципу творчої діяльності митця мімезиу (наслідування). Аристотель вважав, що мімесис притаманний людині з дитинства.

Значне місце в теоретичній спадщині Аристотеля займає процес розробки нових естетичних понять, а також подальше теоретичне обґрунтування вже існуючих або ж використання їх саме для аналізу естетичних явищ. Стосується це не лише мімезису, а й калокагатії, катарсису. Аристотель залучає до аналізу естетичних проблем такі поняття, як канон – система норм і правил у розвитку мистецтва, гедонізм (насолада) – наголошення на чуттєво-емоційній природі мистецтва, алегорія – образне іномовлення, міра, пропорція, асоціація тощо. Саме погляди Аристотеля можуть слугувати прикладом динамічних процесів не лише у збагаченні проблематики науки, а й у виробленні власного категоріально-понятійного апарату, спираючись, на який естетика і змогла у подальші періоди набути самостійності як наука.

Арабо-мусульманська естетика. Розглядаючи естетичну культуру арабо-мусульманських країн, необхідно враховувати специфіку ісламу. Суворість мусульманської релігії (заборона зображувати Бога, людину, тварин) не залишала місця для естетизму, який завжди був притаманний країнам Сходу. Іслам підкреслює значення передусім етичних поглядів й етичного виховання людини. Культ релігійної етики переростав у догматизм, примушував дотримуватися певних ритуалів. Ця традиція зумовлювала другорядну роль естетичного фактора і саме ця причина призвела до того, що у філософській

традиції арабо-мусульманських країн стала відсутньою послідовно викладена естетична теорія.

Розвиток естетики як самостійної науки. В історії естетичної науки перша половина XVIII ст. займає особливе місце: в 1750 р. з друку вийшов перший том теоретичного трактату «Естетика», автором якого був німецький філософ і теоретик мистецтва Олександр-Готліб Баумгартен. Спираючись на грецькі поняття ейсетикос, естаномай, естаноме, естесі, Баумгартен увів новий термін – естетика, окресливши цим самостійну специфічну сферу знання.

Поява потреби виділення у самостійну науку певних уявлень, знань, ідей, пов'язаних з емоційним, чуттєвим, ціннісним ставленням людини до дійсності, до природи, суспільства, до мистецтва, було свідченням накопичення таких нових знань, які вже не могли розвиватися в межах загально філософської теорії і традиційних мистецтвознавчих уявлень. О. Баумгартен, як, філософ, стверджував, що гносеологія має дві форми пізнання – естетику і логіку. Перша пов'язана з «нижчим», тобто чуттєвим пізнанням, а друга – з вищим, тобто інтелектуальним. Логіка вивчає судження розуму і веде до пізнання істини. Естетика ж пов'язана із судженням смаку і пізнає прекрасне.

Естетичний ідеал. Естетична практика в своїх різноманітних формах на основі продуктивної творчої уяви формує особливе духовне утворення, в якому ідеально співвідносяться цілісність, творчість, досконалість. Це – естетичний ідеал. У повному змісті естетичний ідеал можна визначити і як духовну мету естетичної практики.

Слово ідеал грецького походження. Як поняття використовується в ширшому розумінні, має відношення і до деяких інших сфер людської діяльності, наприклад: ідеал моральний, політичний або суспільний. Своє самостійне значення поняття ідеалу вперше здобуло в естетиці класицизму, де воно тісно пов'язане з вченням про наслідування. Естетика класицизму модернізувала античне вчення про наслідування таким чином, що наслідування природи було доповнене наслідуванням ідеалу. Мистецтво повинно було не тільки відтворювати природу, а й покращувати, виправляти, ідеалізувати її.

Відповідно до цієї концепції розширювались межі мистецтва. Адже при такій умові художник може створювати такі образи, які не мають реального прототипу в природі.

В епоху Середньовіччя естетичний ідеал загубив свій зв'язок з дійсністю. Панування релігійного світогляду привело до того, що земна чуттєва сторона життя людини постійно принижувалася та обезцінювалася. У цих умовах естетичним ідеалом виступала божественна сутність, Бог як носій чистої духовності. Він наділявся абсолютною довершеністю, тобто всеблагістю, всемогутністю, премудрістю і т. ін. Людина ж могла наблизитися до ідеалу лише тою мірою, наскільки вона могла, відмовитися від мирських потреб та гріховних почуттів, прийти в своїй діяльності до святості.

В історії розвитку людства естетичний ідеал нерідко був зверненим у минуле. Це відбувалося, коли певні суспільні групи, не знаходячи вирішення життєвих проблем, починали звеличувати минуле. Так, античні письменники вбачали «золотий вік людства» в доісторичному стані.

Ідеал слугує вищим об'єктивним критерієм оцінки всього того, з чим людина стикається в довколишньому світі, що потрапляє в сферу її інтересів. У своїй діяльності ми підсвідомо, а іноді і свідомо співвідносимо реальне з ідеалом: а якою ж мірою реальне відповідає ідеалові? Естетичне якраз і уявляє цю діалектику реального й ідеального, бо тільки у відношенні до ідеалу дійсність набуває для людини естетичної цінності.

Категорії «гармонія» і «міра». Серед багатьох понять, за допомогою яких естетика описує свій предмет, особливе місце займають естетичні категорії. Гармонія і міра, прекрасне і потворне, піднесене і низьке, трагічне і комічне тощо – це духовні моделі естетичної практики суспільства, яка створює не тільки багатство естетичних цінностей та потреб, а й систему понять і категорій, в яких закріплено досвід естетичного освоєння світу людиною. В цих логічних формах представлено весь історичний набуток людської естетичної діяльності, тобто різновиди діяльності закріплені в певних формах думки. Саме тому осягнення змісту основних естетичних категорій, проникнення в

закономірність існування естетичних явищ є важливим завданням естетичної науки.

В пошуках найдавніших уявлень про гармонію звернемося до античної міфології. З відомого античного міфу про Гармонію, дочку бога війни Арея та богині кохання і краси Афродіти. Те, що Гармонія є дочкою богині краси і бога війни, очевидно, не випадковість. У міфі відбилась уявлення про гармонію як породження двох основ – краси і боротьби, любові і війни.

Мистецтво. Серед форм естетичної діяльності особливе місце займає мистецтво в усьому різновиді своїх форм, видів, типів тощо. Однак мистецтву притаманна специфіка не тільки у межах естетичної діяльності, воно в цілому являє собою унікальний суспільний феномен. «Мистецтво, – пише Ю. Лотман, – відтворює принципово новий рівень дійсності, який відрізняється від неї певним збільшенням свободи. Свобода привноситься в ті сфери, які в реальності її не мають. Безальтернативне стає альтернативним... Воно уможливорює не тільки заборонене, але і неможливе. Тому по відношенню до реальності мистецтво виступає як область свободи».

Соціальна сутність мистецтва полягає у тому, що художній розвиток суспільства обумовлений природно-історичним процесом, тобто його розвиток виявляє характерні закономірності, що пов'язані з певними періодами становлення людської культури.

Перша з них визначається як закономірність виникнення мистецтва: воно з'явилося як результат естетичних потреб та естетичних здібностей, що розвинулися безпосередньо у межах практичної діяльності людини. Найдавніші пам'ятки, початок художньої діяльності дослідники відносять до епохи палеоліту. Найбільш давні сліди цієї діяльності являють собою нанесені людською рукою «ознаки», очевидно, імітація «ран». Це перші спроби давньої людини, «позначка» її здатності цілеспрямовано впливати на світ у співвідношенні зі своїми потребами. в існуючих і досі замовах, заклинаннях, виникнення яких поринає у глибоку давнину. Англійський культурознавець Хейзер справедливо відзначає, що, коли митець палеоліту малював на скелі, він

зображав реальну тварину. Для нього світ фантазії та мистецтва ще не був самостійним, відокремленим від дійсності, яка сприймалася емпірично. Він ще ні протиставляв, ні розмежовував ці сфери, але бачив в одній пряме продовження іншої.

Стародавні люди полювали, вбивали та з'їдали тварин, сприймаючи людське тіло як продовження тіла тварини. Ця усвідомлена єдність спонукала до пошуків спільної мови між людиною та твариною: вироблявся ритуал перерядження та наслідування поведок, поведінки певної тварини, людина прагнула набрати її вигляду. Ототожнення себе з твариною з часом спричинило зародження тотемізму, в основі якого лежить уявлення про тотем (тварину, що обожнюється) як родоначальника охоронця первісного колективу. У багатьох первісних культурах зберігся міф про походження племені від злягання жінки з цією твариною. Розповідь легенди супроводжувалась зазвичай священно-обрядовим танком, у якому роль тотема виконував чоловік цього племені.

Відтворення своєї історії, хоча б у такій фантастичній формі, стало поштовхом до появи міфів, які дослідники вважають історичним переходом від магічних реалій до мистецтва, оскільки вони сприяли формуванню у людини здібності до творчого уявлення, фантазії, що дало можливість первісній людині вирватися з ситуації «тут і зараз».

Міфи дозволили зробити крок до досягнення світу, спробу його осмислення. Міфологія — специфічна для родового суспільства форма вираження ідеологічного синкретизму. Стародавні міфи містять у собі поєднані елементи мистецтва, релігії, донаукові уявлення про природу та суспільство.

У пізніших малюнках тварин уже з'являється зображення списа або стріли, поодинокі зображення малюнка тварини вміщується у конкретну життєву ситуацію (наприклад, тварина у загоні). Закінчується цей процес тим, що на малюнку з'являється й сам мисливець, який є складовою зображеного з життя епізоду. З появою дзеркального «двійника» завершується процес народження мистецтва. З утилітарно-практичного розвинулось духовно-практичне відношення до зображеного, тобто людина починає створювати не

«подвійну» реальність, а «іншу» природу. Поступово це відношення розповсюджується й на «натуру» (першу природу), формуючи її естетичне сприйняття.

Друга закономірність у розвитку мистецтва пов'язана з поділом праці на розумову та фізичну. Поява вільного часу створила умови для відмежування деякої групи людей, які здобули можливість спеціально вдосконалювати свої естетичні та художні потенції. У цьому сенсі йдеться про поділ мистецтва на народне та започаткування професійного. Останнє мало виняткове значення для розвитку системи мистецтва, його форм, видів тощо.

Поділ суспільства на класи, що зумовив відображення у мистецтві естетичних ідеалів, симпатій, переваг різних соціальних груп, становить третій важливий закономірний етап у розвитку мистецтва. Естетичні ідеї та потреби панівного класу стають пануючими естетичними ідеями, що не зменшує цінності різних шарів мистецтва, а, навпаки, сприяє розвитку його історичних форм.

Говорячи про четверту закономірність розвитку мистецтва, слід підкреслити його зв'язок з іншими формами духовного життя суспільства та соціально-економічними умовами. Цей зв'язок відчувається завжди, але не прямо, а опосередковано. Проте справедливим буде твердження про зворотню силу впливу мистецтва на право, політику, мораль тощо, а через них – на економіку. В історії мистецтва були періоди, коли воно вбирало в себе функції інших форм суспільної свідомості внаслідок будь-яких конкретно-історичних причин (наприклад, вітчизняне мистецтво XIX ст., яке замінило собою вільне право, політику, тому, власне, стало «підручником життя»).

Остання з закономірностей, що вирізняються, пов'язана з тим, що залежно від конкретно-історичних умов епохи актуалізується той чи інший бік впливу мистецтва на суспільство та людину. Наприклад, для французького мистецтва XVII ст. головним суспільним завданням було виховання людини – громадянина, сторіччям пізніше мистецтво Франції було спрямоване на розкріпачення в людині емоційного почуттєвого.

Соціальна сутність мистецтва виявляється в специфіці його мети та предмета. Метою мистецтва, усіх його видів, форм та жанрів є вдосконалення людини та суспільства, в якому ця людина живе. Тому предметом мистецтва стає реальна дійсність, за якої постає життя людини. Мистецтво є формою відображення суспільного буття, формою суспільної свідомості.

У мистецтві зберігається синкретизм, але вже в іншій формі. В будь-якому художньому творі життя втілюється цілісно, особистість виводиться цілісно, без поділу її на суб'єкт права, моралі, релігії тощо. Мистецтво є конденсація культури, воно намагається представити нам більш життєвих явищ, ніж їх було в прожитому нами житті. І це концентроване життя в мистецтві робить вплив не тільки на наші почуття, але й на нашу волю. Мистецтво з'єднує реально існуючі явища, випадки, характери, але не копіюючи їх, а пропускаючи крізь призму естетичних ідеалів. Мистецтво становить стрижень духовної культури, є колективною пам'яттю людства, яка здійснює зв'язок поколінь, різних народів, різних культур.

Одного разу народившись, мистецтво народжується «багаторазово» у процесі свого соціального функціонування при індивідуальному сприйнятті; у кожен новий період історії, корелюючи з актуальними для цього часу ідеями, інтересами, потребами; під час виникнення нових видів мистецтва, втілюючи загально художні закономірності у нову виражальну форму; з кожним новим етапом удосконалення специфічної мови всередині виду мистецтва.

Мистецтво як складова духовного життя. Мистецтво є «органом», компонентом культури.

Будь-який художній твір цілісно усвідомлюється у контексті всієї культури. Тому важливим є факт його вpletіння в систему культурного функціонування. З цим процесом пов'язано відокремлення поняття «художня культура». Найбільш повне визначення художньої культури втілено у розумінні її як сукупності створених певним суспільством художніх цінностей, а також самого процесу їх створення, поділу та сприйняття, освоєння суспільством та кожною окремою людиною. Художня культура охоплює як процес художньої

діяльності суспільства, так і його результати, а також суспільну комунікацію, різноманітні людські відносини, що пов'язані із художньою діяльністю суспільства.

Людина одночасно є і суб'єктом, і об'єктом художньої культури, яка створюється людьми, і в той же час формує певний тип особистості. Художня культура охоплює результати творчої діяльності та саму живу діяльність людей. Вона характеризує ступінь та спосіб розвитку здібностей, хисту, потреб соціального суб'єкта в усіх формах художньої діяльності, ступінь його підготовленості до цієї діяльності, участі у створенні та засвоєнні цінностей мистецтва, в організації художньої діяльності.

Зміст художньої культури складають різноманітні елементи, які структурують її в систему як соціальний організм. Вони умовно можуть бути розподілені на субстанціональні та функціональні.

Субстанціональні елементи художньої культури являють собою її основу. До них належать цінності, норми та установи.

Цінностями художньої культури, у першу чергу, є самі творіння мистецтва. Багато творів мистецтва існує тільки у акті діяльності, де сам процес діяльності митця й виступає художньою цінністю. Таким є усе виконавське мистецтво, а також мистецтво художньої імпровізації. Однак цінності художньої культури не зводяться лише до творів мистецтва. Вони охоплюють також наукові та популярні доробки з теорії та історії мистецтва, критичні праці. Норми художньої культури поділяються на загальні закони видів мистецтва, які регулюють процес художньої творчості; естетичні принципи та норми, що формуються певним художнім методом; естетичні норми та принципи, що залежать від конкретного художнього напрямку, до якого належить митець.

Норми художньої культури визначають не тільки діяльність митця, але й впливають на формування смаків аудиторії. Єдність цих норм у межах певної художньої культури забезпечує взаєморозуміння митця та аудиторії, визначає її вимоги до митця. Нормам художньої культури притаманна відносна сталість та

консервативність. Разом з тим, відзначав Гегель, кожен великий митець у чомусь порушує встановлені канони та норми, творчо переусвідомлює їх. У цьому полягає, за Гегелем, оригінальність великих майстрів, що створюють нові напрями та школи. Звідси можливі певні суперечності між шаблонами, що встановлені, стереотипами художнього смаку аудиторії та критики й новими художніми нормами. У цьому зв'язку доцільно згадати, наприклад, про труднощі, що супроводжували процес становлення французького імпресіонізму на зламі XIX–XX ст.

Рівень художньої культури вимірюється не тільки частотою відвідування установ мистецтва, кількістю прочитаних книг або часом, проведеним біля екрана телевізора. Найважливішим його виміром є глибина осягнення тієї художньої інформації, яка міститься у творі.

Функціонування художньої культури – живий, динамічний процес. Усі її елементи взаємоперетинаються, впливають один на одного і зумовлюються розвитком художньої культури. Системне, визначене функціонування всіх елементів художньої культури забезпечує унікальність її місця у духовному житті суспільства. Ця унікальність, з іншого боку, детермінована своєрідністю соціальних функцій, що виконуються художньою культурою та її сутністю – мистецтвом.

Основні соціальні функції мистецтва. Мистецтво є поліфункціональним. Дослідники визначають різну кількість функцій, але, незалежно від кількості, всі ці функції взаємопов'язані, оскільки твори мистецтва існують як цілісне явище, що передбачає цілісне сприйняття.

Суспільно-перетворююча та компенсаторна функція (мистецтво як діяльність та «втіха») має свій прояв як ідейно-естетичний вплив на людей. Завдяки цій здатності мистецтво залучає людей до цілеспрямованої діяльності, що трансформує суспільство.

Художня творчість являє собою процес перетворення (в уявленні) фактів дійсності, матеріалу та самої людини. Ідеали гармонійної людини пробуджують активність кожного створювати самого себе в цьому напрямку, тобто

стверджують у дійсності те, що бажане, реальне, насправді компенсуючи те, що є недостатнім для повноцінного життя людини.

Пізнавально-евристична функція (мистецтво як знання та просвіта) визнавалася в історії естетики не всіма мислителями. Багато з них сумнівалися у пізнавальних можливостях мистецтва. Так, Платон бачив у ньому тінь тіней, а Гегель – нижчу форму пізнання істини. Без сумніву, пізнавальна можливість мистецтва незрівнянна з можливостями науки щодо встановлення та з'ясування об'єктивних властивостей дійсності. Але мистецтво пізнає дійсність співвідносно з людиною, в усьому багатстві форм, що сприймаються людською чуттєвістю. Це дає можливість мистецтву відкривати нове у відомому або нові процеси у тому, що вже визнано (наприклад, відкриття Л. Толстим «діалектики» людської душі або Ф. Достоевським «двоїстості»).

Мистецтво виступає засобом просвіти, передачі досвіду, фактів життя, а також засобом навчання, передачі навичок мислення, узагальнення системи поглядів. Тому його справедливо називають «підручником життя».

Художньо-концептуальна функція (мистецтво як аналіз стану світу) дозволяє побачити у художньому творі уявлення митця про світ у цілому. Цілісна концепція подана у формах, які чуттєво сприймаються, в них емоційно втілені уявлення про світ, людину та місце людини у світі.

Функція передбачення має свій прояв у тому, що, подібно до античної Кассандри, яка пророкувала загибель Трої у часи її розквіту, мистецтво здатне прогнозувати майбутнє. У цьому мистецтво співвідноситься з людською інтуїцією, яка здійснює стрибок через розриви інформації. Тому у фантастичній літературі часто передбачається поява тих чи інших технічних. Однак набагато важливішими є соціальні передбачення, прогнози щодо майбутнього людини та суспільства. Спеціально цьому присвячений окремий жанр – утопії та анти утопії, але передбачливим потенціалом володіє мистецтво в цілому.

Інформативна та комунікативна функція (мистецтво як повідомлення та спілкування) полягає в тому, що твір мистецтва – це певна знакова система. Як і будь-яка знакова система, мистецтво має свій код, «ключ» до якого втілений в

особливостях даної культури, її змісті.

Художнє спілкування являє собою обмін культурними змістами, що зумовлює залучення до певної культури, отже – не тільки знання своєї культури, але й знайомство з культурою інших народів, інших епох. Мистецтво об'єднує людей.

Виховна функція дає змогу художньому твору впливати на склад думок та почуттів людини в цілому. Ще піфагорійці помітили, що мистецтво очищає особистість, а Арістотель увів поняття «катарсису», що означає процес очищення за допомогою виникнення схожих почуттів.

Мистецтво дозволяє пережити багато людських доль, тим самим розширюючи історично обмежений досвід життя особистості, дозволяє їй відчувати все різноманіття досвіду людства.

Сугестивна функція (вплив на несвідоме) полягає у тому, що мистецтво здатне навіювати певний склад думок та почуттів. Емоційний вплив мистецтва якраз і характерний тим, що діє безпосередньо, прямо на почуття того, хто сприймає, минаючи на цьому рівні раціональні заборони. Ця якість має найбільшу силу, яка спроможна впливати на особистість, вдосконалюючи чи руйнуючи її.

Естетична функція (мистецтво як формування творчого духу та ціннісних орієнтирів) сприяє формуванню естетичного смаку, здібностей та потреб людини. Мистецтво ціннісне орієнтує людину в світі, розвиває у неї творчий дух. Вислів А. Ейнштейна: «Мені особисто відчуття найвищого щастя дають твори мистецтва... Якщо ви спитаєте, хто викликає зараз у мене найбільший інтерес, я відповім: Достоевський. Достоевський дає мені більше, ніж будь-який науковий мислитель, більше, ніж Гаус», – є свідченням того, що мистецтво пробуджує в людині творця.

Гедоністична функція (мистецтво як насолода) має прояв у тому, що мистецтво – сфера свободи й майстерності, які несуть насолоду. Усі явища мистецтва співвідносні з естетичними цінностями. Джерелом естетичної насолоди є художня форма, яка знаходиться у гармонійній єдності зі змістом.

Радість несе в собі й залучення до творчості, й ігровий аспект, присутній при сприйнятті художнього твору.

Мистецтво – невід’ємна частина життя людини та суспільства. Мистецтво відображає життя в його цілісності та загальнолюдській значущості, у тому, що цікаво кожній людині. Мистецтво – це завжди розповідь про людину, для людини та в ім’я людини.

Мистецтво є форма культури, невід’ємна частина життя людини та суспільства. Мистецтво становить стрижень духовної культури, є колективною пам’яттю людства, яка здійснює зв’язок поколінь, різних народів, різних культур.

Мистецтво народжується «багаторазово» у процесі свого соціального функціонування: при індивідуальному сприйнятті; у кожен новий період історії, корелюючи з актуальними для цього часу ідеями, ідеалами, інтересами, потребами, під час виникнення нових видів мистецтва, втілюючи загальнохудожні закономірності у нову виражальну форму; з кожним етапом вдосконалення специфічної мови всередині виду мистецтва.

2.4. Формування духовності вчителя у курсі «Валеологія»

Депопуляційні процеси, які почали проявлятися в Україні в останній чверті ХХ століття, особливо загострилися в умовах економічної кризи. Показниками демографічної кризи є не лише негативний приріст населення (щорічне зменшення на півмільйона), а й різке зниження загального рівня здоров’я, падіння середньої тривалості життя, зростання кількості спадкових хвороб, інвалідизація тощо. Все це певною мірою є наслідком погіршення медичного обслуговування населення. Провідним же фактором, що визначає здоров’я індивіда, є його власне ставлення до свого здоров’я.

Ще у 1981 р. Мадридська конференція міністрів охорони здоров’я європейських країн визначила, що збереження і зміцнення здоров’я має бути

пріоритетним освітнім напрямом. У 1988 р. Комітет міністрів держав – членів Ради Європи розробив детальні рекомендації щодо впровадження курсів з охорони здоров'я у навчальний процес освіти закладів усіх рівнів у цих державах. Україна активно сприйняла тенденції щодо поліпшення стану здоров'я населення через освіту. Серед найважливіших стратегічних завдань національних програм «Освіта (Україна ХХІ століття)» і «Діти України» були визначені всебічний розвиток людини і становлення її духовного, психічного фізичного здоров'я.

Реалізація цих ідей пов'язана з удосконаленням зміст педагогічної освіти, приведенням його у відповідність до вимог сьогодення з метою підготовки нової генерації вчителів з новим гуманістичним типом мислення. Важливим елементом реформувань змісту педагогічної освіти є впровадження в навчальний прощ загальноосвітньої дисципліни «Основи валеології».

Програма курсу розроблена у відповідності до основних положень «Концепції валеологічної освіти педагогічних працівників» і рекомендується для підготовки фахівців у галузі педагогічної освіти и валеології. Доопрацьований варіант програми передбачає розкриття проблем, що значно загострились в Україні останнім часом – це причини й наслідки епідемії ВІЛ/СНІДу, венеричних хвороб, туберкульозу, питання подолання йодної недостатності тощо. Мета курсу: формування валеологічної культури майбутнього вчителя.

Основною метою загальноосвітнього курсу валеології є формування валеологічної культури вчителя як передумова його адаптації до нової педагогічної парадигми. Крім того, курс має виконувати такі функції:

– гностично-дослідницьку – забезпечувати накопичення мінімуму наукових знань, необхідних для формування студентом власного валеологічно-обґрунтованого освітнього маршруту та індивідуальної програми здорового способу життя;

– компенсаторну – ліквідувати прогалини в базовій освіті випускників загальноосвітніх шкіл щодо проблем збереження зміцнення власного здоров'я;

– прогностичну – попереджувати негативні прояви поведінки студентів з урахуванням їх вікових особливостей (вживання наркотичних речовин, нерозбірливі статеві стосунки тощо).

Валеологія розглядає чоловіка як цільність.

Світоглядний рівень (духовний) – прагнення людини зрозуміти, для чого вона прийшла на Землю.

Біологічний рівень (фізичний) – прагнення людини зберегти і зміцнити своє здоров'я. Як правило, прояви рівнів починаються з біологічного. Людина, захворює та починає вирішувати «вічні питання» буття. Задумуючись над своїм здоров'ям, людина починає по-особливому жити, харчуватися, шукати спеціальну літературу.

Соціальний рівень Прагнення людини знайти своє місце в суспільстві. На цьому етапі у людини з'являються соціальні мотиви, вона хоче, щоб її захоплення було визнано суспільством. Переконає, дає інтерв'ю, намагається своїм прикладом сприяти тому, щоб її погляди прижились в соціумі. Зараз особливо гостро стоять питання: у чому полягає соціальна сутність сучасної людини, як вона проявляється? Що таке патріотизм, громадянськість? Як бути щирим патріотом своєї Вітчизни?

Психологічний рівень – прагнення людини до спілкування з іншими людьми. При цьому людина намагається розібратися в питаннях психології. Якщо на біологічному рівні людина може бути одинаком, то на психологічному з'являється потреба у спілкуванні з однодумцями, з людьми схожого психологічного складу.

Ступені визначення духовного здоров'я. Перший ступінь – це цінності людського серця, спрямовані на зовнішній світ. Характерно, що внутрішнє спрямоване на зовнішнє, а не навпаки. Духовне життя завжди звернене до іншої людини і завжди спрямоване проти власного егоїзму. Спробуй прожити день, поступаючись іншим ліпшим «шматочком» і переконайся, як важко жити без «нападів» егоїзму. Духовність – це пошук свого морального обов'язку, а отже і смислу життя.

Другий ступінь – це розуміння свого смислу життя. Духовна людина може відповісти на запитання: навіщо я взагалі потрібний на Землі? Якщо духовного життя немає, то немає і смислу життя.

Третій ступінь – це особиста відповідь на вічні запитання: що є добро і зло, істина і краса... Кожний із нас рано чи пізно знаходить відповіді на ці непрості запитання. І кожний відповідь відповідно до своїх внутрішніх переконань.

Четвертий ступінь – це розуміння унікальності внутрішнього світу людини.

Критерії духовного здоров'я.

1. Наявність у людини потреби пізнавати світ, себе, сенс життя.
2. Перевага духовних потреб як мотивів поведінки й діяльності.
3. Духовний тип поведінки, який виявляється в будь-яких формах емпатії (позитивне ставлення до внутрішнього світу інших людей, відчуття єдності із ближніми, з усім людством, гуманне ставлення до природи, всього живого).
4. Активне прагнення людини до сприймання і творення краси, тобто сформована естетична потреба й естетичне спрямування.
5. Шанування людиною будь-якої форми життя, усвідомлення своєї єдності із Всесвітом, екоохоронний тип поведінки.

Духовність, моральність і здоров'я. Після усвідомлення що таке духовність, категорії, принципи і закони духовні, треба збагнути залежність захворювань від моральності і духовності.

Головний біль. Найчастіше голова болить у того, хто вважає себе надто ображеним. Образа осідає в підсвідомості і сидить наче колочка. Кожна клітина організму пам'ятає образу. Треба пробачить, відпустити образу.

Дуже залежить наше здоров'я від спини. По центру спини проходить хребет із сигнальними пристроями – дзвінками-хребцями. По них зверху вниз і знизу догори йде інформація, запити й відповіді. Колі голова вважає, що тил, тобто спину погано захищено, – спина болить, а І того місця, де недостатній

захист, надходить сигнал тривоги. Якщо спина болить у верхній частині, десь між рівнем серця і шиєю – це, на, господаря-голови, результат недостатньої моральної підтримки з боку оточення. Якщо біль виникає в середній частині спини – значить людина щось хоче приховати і боїться, щоб ніхто не дізнався про цю таємницю. Біль у цій частині спини виникає також через ситуації, вкрай небажані для людини, такі, як «ніж у спину. ніж буває не лише залізний, а й емоційний.

Часто можна зустріти в давніх книгах написання слова «серце» з великої літери. З давніх-давен люди вважають його притулком для душі. «Душа болить», кажемо ми, коли нас щось хвилює, ми переживаємо і в нас болить серце. Навкруги серця-центра повертається все життя людини. Жовчний міхур накопичує жовч, шлунок – енергію, а серце – єдине багатство людини – любов. Як працююча бджілка, воно накопичує любов і її споживає.

Тож, символ любові – серце. Енергія, яку випромінює Космос, живить усе живе й неживе на Землі, живить вона і серце. Але щоб серце розвивалось, воно має навчитися не лише брати готову енергію, але й випромінювати свою. У цьому полягає еволюція, адже за вселенськими законами, щоб одержувати, треба віддавати. І чахне серце, яке не навчилося любити. Згадай, про злу людину кажуть: в неї холодне серце, її неї серце, камінь. Серце, яке не навчилося любити чує холод, холод причиняє стискання, спазм судин.

Кров символізує радість. У холодному серці кров тече повільніше, у ній мало того тепла, яке творить любов. Хіба не логічна фраза: де немає любові, там немає і радості. Тобто бракує крові. Така людина стає мало кровною, хворою. Стінки кровоносних судин все більше і тискаються, крові все важче рухатися по них, через її погану якість у ній з'являється осад, що закупорює судини.

Нерви. Якщо говорити образно, то це телефонний зв'язок між внутрішніми органами людини і головним керівником мозком. Якщо нерви розхитані, перевантажені роботою, внутрішні органи не одержують від мозку і один від одного якісної інформації, тому і «не знають, як себе поводити». Якщо

нерви розхитані, потрібно дати їм відпочинок від навантаження, а тоді «підтягнути» їх, як підтягують струни і на гітарі, скрипці та інших струнних інструментах. Для цього використовують прості психотехніки: спокійне мовчання, повне розслаблення, оздоровчі медитації, а то й тривалий відпочинок. Усі відтінки людської поведінки вливають на нерви, примушуючи їх передавати про це інформацію.

Легені. У легені надходить повітря, а разом з ним людина одержує енергію, яку вона весь час намагалася якось назвати: прана, енергія і т. ін. легені Ми знаємо, що коли здорові легені - здоровий їхній господар. Вони проводять взаємообмін: беруть енергію із зовнішнього світу, а віддають те, що треба терміново видалити з організму, тобто товари, які заважають внутрішньому ринку, але дуже потрібні на зовнішньому - вуглекислий та інші гази. Якщо ослаблені легені, страждає весь організм. Повітря, яке споживають легені, символізує розум. Тому коли легені здорові, людина здатна багато й плідно думати, розмірковувати, нути оптимістично настроєною. Людина, в якій хворі легені, навпаки, песимістична, часто панікує, дивиться на все крізь призму обов'язкових невдач чи розчарувань. Знижуються дітородні можливості людини.

На легені шкідливо діють скорбота і нудьга. Скорбота, скажімо, може призвести до туберкульозу легень. Згадаймо старовинні романи. Дівчина, яку розлучили з коханим, починає сохнути й помирає від сухот і туберкульозу. Нудьга, особливо в православ'ї, вважається одним із смертних гріхів, а на легені чи почуття діє дуже негативно.

Легені нерозривно пов'язані з товстим кишечником. Цей зв'язок настільки міцний, що легені не можна вилікувати, доки не в порядку товстий кишечник

Мудрі люди давно вже помітили, що в найскладніші періоди життя країни збільшується число тих, хто курить, особливо серед жінок. У цьому жорстокому, нелюдському житті немає місця любові, немає місця ніжній жінці. Жінка-курець, завдає сильного удару не лише по своїх легенях, шкірі, а й по

легенях своїх майбутніх дітей, але винні в цьому не економічні труднощі. В економічно благополучних країнах тих, хто курить, не менше, а інколи більше. В останні роки на Заході, особливо в США, стає модним не курити. Тож куріння – це більше проблема світоглядна, духовна а не економічна, і розв'язати її можна лише через знання і дух.

Шлунок і його хвороба – це теж цікава наука. До хвороб шлунку також призводить стратегія життя. Щонайменше є три основні причини захворювань:

- правильне харчування – що їсть людина;
- культура харчування – як їсть, коли і скільки;
- метафізика шлунку – його значення у психічному житті людини.

Культура харчування дається також нам нелегко. Шлункове насичення – це свято живота. Смакове насичення, хоча й передбачає всього потроху, щоб задовольнити всю смакову гаму, проте не веде до здоров'я. Воно дозволяє їсти будь-що, щоб тільки було пікантно і смачно. А істинне харчування має відповідати всім вимогам фізичного, психічного і духовного в людині.

Шлунок – це той жолудь, з якого, коли правильно харчуватися, має вирости міцний дуб здоров'я. Справді, шлунок «не переварює» однієї людини, і прекрасно «переварює» іншу. Від людей, яких ми не виносимо, можуть бути і болі в емоції розчарувань. Тоді і події і їжа йтимуть на користь. І ніщо не виведе тебе зі стану рівноваги, а допоможе з радістю сприймати будь-яке явище життя.

Гастрит виникає через категоричне ставлення до навколишніх. Людина чомусь бере на себе право осуджувати інших, бути до них непримиренною. До гастриту призводить і неправильне харчування. Але важко стверджувати, з якої причини гастрити з'являються швидше.

Отже, стіл – це престол сім'ї. Він має бути чистий і охайний. Якщо на ніч на столі залишати брудний посуд – це неабияка провини. Відбувається накопичення негативних «нечистих» енергій. Апаратури фіксує на місці брудного посуду темну пляму, яка поступово розчиняється и в просторі. Стіл любить чисту скатертину, красиві серветки. А ще и народі кажуть, що не можна

на стіл класти ключі, шапку і сумку.

Жовчний міхур – це зосередження якостей, як рішучість і відвага. Як тільки перед людиною встають досить відчутні перешкоди, жовчний міхур починає промінювати гнів і агресію. Камені в жовчному міхурі – це свідчення про накопичення дуже гірких думок, негативної енергії, що в житті вони переважають над світлими. Гіркі думки, немов пацюки, яких не вигнати з дому і з якими не можна подружитися. А причина їхнього виникнення – невміння виробити правильну життєву стратегію.

Шкіра хворіє не лише від потрапляння на неї якоїсь інфекції, а й через придушену ворожість і постійну тривогу. І ще, як було сказано, стан шкіри залежить від жовчного міхуру.

Товстий кишечник – дуже важливе місце в організмі. Але більшість людей просто цього не знають. На перший погляд, його завдання скромне – до перетравлювати їжу, засвоювати деякі вітаміни, виводити кал, тобто засвоювати потрібне, а непотрібне видаляти з організму. І ось ця його функція – видалення відпрацьованої енергії – дуже важлива. Адже та система, яка неякісно очищується, руйнується. Тому очищення має надзвичайно велике значення.

Товстий кишечник тісно пов'язаний із психікою людини. Вона може захворіти через жадібність, заздрість, страх. Тому дуже важливо виводити шлаки не тільки на фізичному рівні, а й на духовному, звільняючись від названих негативних якостей. За силою вплив жадібності, страху й заздрості на товстий кишечник порівнюють із впливом токсинів чи радіоактивних ізотопів. І якщо хворіє товстий кишечник, то страждає і багато інших органів, на які він впливає; порожнина рота, зуби, горло, ніс, бронхи, голова, шкіра, гормональна сфера; у жінок порушується менструальний цикл, з'являються часті мігрені, утворюються камені.

Селезінка й підшлункова залоза. Це імунні (захисні) органи, це наше міністерство оборони і тил. Це стратегічні перевезення в організмі, обмін речовин. Вони пов'язані з печінкою і нирками.

Атеросклероз – хвороба обміну речовин, зокрема жирового обміну. Часто виникає як наслідок ослаблення селезінки.

Бронхіальна астма може виникнути через ослаблення селезінки і підшлункової залози.

Нирки – це фінансисти і банкіри нашого організму. Виснаження нирок – це виснаження життєвих сил організму. Воно проявляється в постійній втомі. Нирки передусім страждають від тяжких негативних емоцій. Руйнівну силу має страх. Звісно, будь-який банкір боїться за свої капітали і не може працювати в обстановці страху. Банкір має все знати про життя навкруги, отже, мати добрі вуха. Якість їхнього слуху залежить від стану нирок. Нирки – володарі слуху. Якщо слабне слух, це означає, як що ослабли нирки. Сумнозвісні нефрити й нефрози також є наслідком ослаблення нирок. Друга причина захворювання нирок - низька культура харчування і життя, а також уживання солі.

Тонкий кишечник. Його довжина 3 - 3,5 метра. Початок його зветься дванадцятипалою кишкою. Як же робота кишечника пов'язана з моральною сутністю людини? Він захисник серця від емоційних вражень. На нього згубно діє тривожність і невдоволеність. Він страждає від непевності, невиконання життєво важливих завдань. У того, хто не може розв'язати проблему, але й не відмовляється від неї, може виникнути захворювання тонкого кишечника або й виразка. Якщо в людини з'являється безсилля, істеричність, на неї нападає злість значить з тонким кишечником не все гаразд. Тонкий кишечник впливає на кровообіг, дає радість крові.

Ноги символізують волю, їм належить переміщувати тіло в просторі. І дуже часто ноги потрапляють у скрутне становище, бо голова їх ведене завжди туди, куди треба. Хіба рідко так буває, що голова посилає ноги в одне місце, а серце підказує: «не треба туди йти». Механізм такої шкоди цілком логічний: «сердиться» жовчний міхур, шлунок не може «переварити» небажану подію чи людину, печінка може не дати потрібної енергії, а в результаті всі конфлікти «сповзають» у ноги. Ноги дуже чутливі до тривоги, тривалого страху, їх підточує невдоволеність, прихована ворожнеча до когось (згадаймо поведінку жовчного

міхура), вони дуже потерпають від страху, придушеної відрази, гніву, протесту (ноги підкошуються). Можливі захворювання ніг через шлунок. Існує тісний зв'язок між ногами й жовчним міхуром – джерелом рішучості й відваги. А яка там відвага, коли ноги «не несуть»? І вже цілком очевидно, що в того, хто курить і п'є, обов'язково буде патологія (захворювання) ніг.

Ревматизм – хвороба критиканства. Людина живе в оточенні людей, які постійно її критикують. Постійна критика себе та інших. А що таке критика? Біоенергетичний удар по людині. Є цілі сім'ї ревматики хвороба роду.

Алкоголізм. В основі цієї хвороби лежить брак справжньої любові до того, хто п'є. І п'яниця споживає любов, але свою і по-своєму. Споживає витяжку з рослин. Те ж саме роблять курець і наркоман. І не перемогти їм дух потрави, не відірватися. Лише треба просити допомогти собі та іншим і дуже цього хотіти, намагатися відірватися самому й відірвати іншого від пиятики та курива. Цироз печінки найчастіше розвивається в тих, хто відмовляється виконувати завдання, поставлені життям, чесно, самотійно, не вдаючись до алкоголю чи допінгу, чи заспокійливих засобів. Але... безплатних обідів не буває. П'єш, прив'язуєшся до певного способу життя і до певних космічних потоків – і стаєш виразником їхньої волі.

Отже, причинами виникнення хвороб внутрішніх органів на духовному рівні є те, що: людина не усвідомлює аморальності своїх вчинків і далі їх скоює; людина частково усвідомлює неправильність своїх вчинків, але далі їх скоює, викликаючи невротичні захворювання. Джерела захворювань коріняться у психічному й фізичному станах людини, в їхньому нерозривному зв'язку. Можна все викладене сприймати з недовірою. А чи не варто спробувати скористатися рекомендаціями і змінити життя на ліпше. Адже, як не дивно, все описане підтверджується.

ВИСНОВКИ

Чітке визначення духовності з педагогічної точки зору дав М. Стельмахович. На думку вченого, «духовність – це сукупність психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, основні риси культурної спрямованості особистості – її життєві інтереси, переконання, погляди, ідеали, світогляд, ставлення до життя, до інших людей, до своїх обов'язків і самого себе, його осмислення; бажання, воля, естетичні і моральні почуття». Отже, виходячи з поняття «система», розглянуті вище погляди на поняття «духовність» визначаються як сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність. Кожна людина залежно від свого світогляду, переконань, потреб, віри може мати свої уявлення щодо духовності. Та варто зупинитися на розумінні, що духовність – специфічна внутрішня діяльність людини, яка зберігає міру її людяності, поєднує дух і розум; спрямована на пошуки сенсу життя і вироблення світоглядних позицій. Йдучи різними шляхами пізнання – шляхом віри і шляхом науки як спеціально організованого спостереження, експериментування, аналізу і синтезу – люди віруючі й представники науки приходять у більшості випадків до однакового розуміння духовності свого розвитку, в основі якого лежать такі вселюдські цінності, як Добро, Справедливість, Гуманізм, Щирість, Материнство, Батьківство, Мир, Злагода, Любов. Таким чином, духовність – особливість психічної організації індивіда, що виявляється у його чуттєво-емоційній сфері і є визначальною у формуванні особистісних якостей, світогляду, ціннісних орієнтацій людини, якими детермінуються її життєві домагання, потреби, діяльнісна сфера.

Філософія розглядає проблеми духовності з точки зору свідомості. Свідомість є здатність людини відрізнити саму себе від оточуючого світу, виділяти себе з оточуючого світу, не співпадати з цим світом і самим собою як частиною оточуючого світу. Форми свідомості: мистецтво, мораль, релігія, міф,

філософія, наука, правова або політична свідомість.

Курс «Етика» має на меті ознайомити студентів з філософськими основами науки етики, дати загальні уявлення про формування етичної свідомості у людини, звертає увагу на гуманітарний розвиток особистості, духовні аспекти його життя. Мораль, принципи гуманізму, терпимості, поняття добра, сенсу життя, совісті, спів страждання – все це складає предмет вивчення етики, яка виступає гуманістичною основою формування особистості.

Завдання курсу естетики полягає в теоретичному осмисленні проблем формування естетичної культури особи, тобто формування естетичної свідомості особи. З точки зору естетики, мистецтво становить стрижень духовної культури, є колективною пам'яттю людства, яка здійснює зв'язок поколінь, різних народів, різних культур, впливає на духовне становлення людини.

Курс валеології має сформувати духовне здоров'я людини, пояснити зв'язок духовності, моральності і здоров'я. Критерії духовного здоров'я .

1. Наявність у людини потреби пізнавати світ, себе, сенс життя.
2. Перевага духовних потреб як мотивів поведінки й діяльності.
3. Духовний тип поведінки, який виявляється в будь-яких формах емпатії (позитивне ставлення до внутрішнього світу інших людей, відчуття єдності із ближніми, з усім людством, гуманне ставлення до природи, всього живого).
4. Активне прагнення людини до сприймання і творення краси, тобто сформована естетична потреба й естетичне спрямування.
5. Шанування людиною будь-якої форми життя, усвідомлення своєї єдності із Всесвітом, екоохоронний тип поведінки.

Різні курси формують окремі сторони духовності людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т. Г., Єфіменко В. В., Лінчук О. М. Етика : навч. посіб. для студентів гуманітарних вузів. Київ, 1992. 280 с.
2. Актуальні проблеми духовності / гол. ред. Т. А. Хорольська. Київ, 1997. 400 с.
3. Аляєв Г. Металогічність буття як першопринцип метафізики життя. *Філософська думка*. 2001. № 6. С. 72.
4. Апанасенко Г. Л. Эволюция биоэнергетики и здоровье человека. Санкт-Петербург : Петрополис, 1992. 123 с.
5. Архиепископ Лука (Война-Ясенецкий) Дух, душа и тело. Москва : Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1997. 54 с..
6. Асмолов А. Г. Психология личности. Москва : МГУ, 1990. 367 с.
7. Балагура О. О. Нова система морально-духовних цінностей. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 1. С. 88–91.
8. Баранівський В. Ф. Духовність особистості в системі сучасних суспільних відносин. Київ : НВТ «Правник», 1998. 19 с.
9. Бевзенко Л. Д. Духовний вимір в процесі соціальної саморегуляції. *Філософська і соціологічна думка*. 1996. № 7-8. С. 91-107.
10. Безугла М. В. Формування у студентської молоді духовно-культурних цінностей освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2015. 237 с.
11. Белик Э. В. Валеология: Справочник школьника. Донецк : ООО ПКФ «БАО», 2004. 512 с.
12. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади 280 с.
13. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
14. Борев Ю. Эстетика : в 2 т. Смоленск, 1997. Т.2. 640 с.
15. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 144-150.

16. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанти розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 3 (36). С.49-57.
17. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка. Київ : Вища школа, 1995. 237 с.
18. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию : учебное пособие для вузов. Москва : Школа-Пресс, 1995. 448 с.
19. Гончаренко М. С. Валеология в схемах. Харьков, 2003. 187 с.
20. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
21. Горак Г. І. Філософія : Курс лекцій. Київ : Вілбор, 1997. 272 с.
22. Горський В. С. Історія української філософії. Київ : Наукова думка, 1997. 287 с.
23. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища : монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.
24. Гриценко Е. Н., Кулиниченко В. Л., Свешникова И. П., Проблемы и перспективы духовной подготовки специалистов для работы в сфере здравоохранения. *Информационная медицина – медицина – XXI века* : материалы IV междунар. конф. Евпатория, 2004. Т. 2. С. 27-31.
25. Гусейнов А., Иррлитц Г. Краткая история этики. Москва, 1987. 310 с.
26. Добривода О. І. Духовні скарби українського народу в житті молоді. Тернопіль : МП Чумацький шлях, 1994. 304 с.
27. Духовні потреби дітей України : монографія. / под ред. Ж. В. Петрочко. Київ : Калита, 2005. 108 с.
28. Журавльов А. Потреба як суперечність. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 9-10. С 208-227.
29. Зеличенко А. Психология духовности. Москва : Изд-во трансперсонального ин-та, 1996. 400 с.
30. Зязюн І. А. Філософія поступу і прогнозу освітньої системи. *Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи*: монографія. Київ, Глухів :

- РВВ ГДПУ, 2005. С.10-18.
31. Идеи эстетического воспитания. Антология : в 2 т. / сост. В. П. Шостаков. Москва, 1973. Т.1 : Античность. Среднее века. Возрождение. 407 с.
  32. Идеи эстетического воспитания. Антология : в 2 т. / сост. В. П. Шостаков. Москва, 1973. Т. 2 : Идеи эстетического воспитания в философии и педагогике 17–19 вв. 364 с.
  33. Каган М. О духовном (опыт категориального анализа). *Вопросы философии*. 1985. № 9. С. 26-38.
  34. Климишин О. І. Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у процесі навчання : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2004. 249с .
  35. Колбанов В. В. Валеология: Основные понятия, термины и определения. Санкт-Петербург : ДЕАН, 1998. 232 с.
  36. Корецька А. Освіта і її духовна зорієнтованість в українському суспільстві. *Вища освіта України*. 2007. № 1. С. 21-23.
  37. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХ століття : 3 циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської–Петришин, 2002 р. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 32 с.
  38. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ : ПАРАПАН, 2003. 240 с.
  39. Крисько В. Г. Социальная психология. Москва : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. 448 с.
  40. Ксенофонов В. Духовність як екзистенціальна проблема. *Філософські науки*. 1997. № 12. С. 41-52.
  41. Кулиниченко В. Л. Современная медицина. Трансформация парадигм теории и практики. Философско- методологический анализ. Киев : Центр практической философии, 2001. 240 с.
  42. Лазарев Ф. В., Литтл Б. А Многомерный человек. Введение в интервальную антропологию. Симферополь, 2001. 261 с.
  43. Лазарев Ф. В., Трифонова М. К. Философия. Симферополь : Сонат, 1999.

368 с.

44. Лихачов Б. С. Педагогика. Москва : Прометей, 1996. 538 с.
45. Лукьянец В. С. Наука в горизонте постэсхатологической эпохи. Практическая философия. 2003. № 2. С. 3-18.
46. Марчук Є. Соціополіс – модель майбутнього суспільства. *Національні інтереси*. Львів, 2001. № 4–5. С. 104–114.
47. Микитина Е. С. Основы духовно-нравственного воспитания. Симферополь : Таврия, 2006. 384 с.
48. Мудрик А. В. Основы социальной педагогики. Москва : Академия, 2006. 208 с.
49. Никитина Е. С. Основы духовно-нравственного воспитания. Симферополь : Таврия, 2006. 384 с.
50. Олексюк Л. М. Духовні почуття у світопереживанні особистості : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Київ, 1994. 220 с.
51. Омельченко О. П. Духовний розвиток учнівської молоді в регіонально-культурно-освітньому просторі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2005. 20 с.
52. Оржеховська В. М., Тарасова Т. В. Духовність – це здоров'я молодого покоління : навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2005. 216 с.
53. Петленко В. П. Валеология. Человека. Здоровье – Любовь – Красота. Санкт-Петербург : Петроградский и К°, 1998. 832 с.
54. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти. Київ : ІЗМН, 1996. 163 с.
55. Приходько В., Кузьмінський В. Креативна валеологія. Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2004. 230 с.
56. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург : Питер Ком, 1999. 416 с.
57. Розин В. М. Кризис культуры и образования и цели перестройки высшей школы. *Современная высшая школа школа*. 1989. №.1 С. 51-63.
58. Сапожнік О. Музично-естетичне виховання : зміст і структурні компоненти.

- Рідна школа. 2002. № 12. С. 20-22.
59. Свешникова И. П. Эволюция полевых структур при смене тысячелетий. *Вопросы валеологии и эниовалеологии*. 2004 . Т. 1. С. 17-23.
60. Спиркин А. Г. *Философия : учеб. для студ. вузов*. Москва : Гардарика, 1998. 815 с.
61. Сугатовський В. М. Феномен духовної атмосфери. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 10. С.151-161.
62. Сухомлинський В. О. *Вибрані твори : в 5 т.* Київ : Радянська школа 1980. Т. 5. 678 с.
63. Татарникова Л. Г. Педагогическая валеология: Генезис. Тенденция развития. Санкт-Петербург : Петроградский и Ко, 1997. 416 с.
64. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості / за ред. Д. О. Тхоржевського. Київ : ІЗМН, 1998. 150 с.
65. Тищенко С. М. Соціально-педагогічні умови організації виховного процесу духовного розвитку школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1997. 17 с.
66. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. Москва : Педагогика, 1974 . Т. 1 : Теоретические проблемы педагогики. 556 с.
67. *Философский энциклопедический словарь* / под ред. С. С. Аверинцев. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 815 с.
68. *Хрестоматия по философии* / ред. А. А. Радугина. Москва : Прогресс, 1998. 632 с.
69. Чанышев А. И. *Курс лекций по древней и средневековой философии*. Москва, 1991. 350 с.
70. Шарден Пьер Тейяр *Феномен человека*. Москва : Наука, 1987. 240 с.
71. Шумра Л. Л. Духовні цінності природничої освіти. *Вісник Львівського Університету. Педагогіка*. 2004. Вип. 18. С.178-184.
72. Шумра Л. Л. Формування духовних цінностей студентів коледжу у процесі вивчення природничих дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира

Даля. Луганськ, 2007. 21 с.

73. Шумра Л. Л. Формування цілісної картини світу духовності культури особистості студента при викладанні фізики в коледжі. *Моральне виховання на християнських цінностях. Наукові записки. Психологія і педагогіка*. Острог. 2001. Вип. 2. С. 134-145.
74. Юзвак Ж. Духовність як психологічний феномен: структура та чинники розвитку. *Філософська думка*. 1999. № 5. С. 139-150.
75. Яременко О. О., Балакірева О. М., Вакуленко О. В. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. 207 с.